

Княжа гора

Євген Гуцало

(повість)

Зоддалеки гора Княжа — як бурий ведмідь превеликий, що розлігся на березі ріки. Пливучи в човні по ріці, поволеньки наближаєшся до цього сонного горбатого ведмеда, котрий передні волохаті лапи витягнув низькими кручами ген-ген уперед, поклавши на них довгу морду. І коли придивитись із човна пильніше, можна вгледіти опукле нашорошене вухо, яке і вві сні не опускається, прислухається до безмежжя простору, можна розрізнити й приплющене ведмеже око, над яким куці вії здригаються так, як на вітрі здригаються дерева. Цей ведмідь спить на березі ріки не тільки взимку, а й улітку, коли, здається, гріх не проснутись і не поласувати дорослими ягодами та медом диких бджіл, вгамувавши спрагу блакитною річковою водою, в якій хлюпочеться довга шерсть на передніх лапах. Величний і грізний, він втрачає свої ведмежі обриси, коли наближаєшся в човні до берега, й ти вже не бачиш ні простягнутих уперед лап, на яких у сонному супокої лежить ведмежа гостра морда, не бачиш і могутнього горбатого хребта, а тільки — гористий берег, що круча за кручею спинається до гори, а на кручах живими зморшками брижиться ліс, який тут, унизу, з первозданною ніжністю зеленіє шелюгою по білих піщаних обмілинах, де в святкових веселошах грає риба й де чайки літають і плачуть, мов неприкаяні душі померлих. Тепер пливеш повз Княжу гору — й не видно ведмеда, й не страшно його заснулої звіриної сили, вже твою душу опанував одухотворений, легкий і чистий простір величної ріки, що в якомусь пісенно-музичному екстазі струмить і стелить то зелені, то сині хвилі води, й ця серпанком повита ріка — попереду нескінченна, обрієм не обмежена, бо отам он на млистому овиді вона видимо переливається за поріг обрію, й ти пливеш по її пісенно-музичній течії, що взяла тебе під свою незбориму владу, не можеш вивільнитись від неї — та й не маєш такої душевної потреби, вже не відчуваєш часу й простору, бо вони не те що зникли, а розчинились у тобі, й ти розчинився в них, ставши їхньою невід'ємною часткою, створюючи з ними єдину сутність, ставши матерією цієї незнищенної вічної ріки, яка несе тебе, й гори Княжої, що не зникає, а тільки постає все в нових і нових своїх відмінах...

У давніші часи чи й не такі давні роки дід Гордій зодягав свою голову в білу хмару, що кільчилась розвіяними баранячими кільцями. Щоправда, хмару йому на голову нагнав не вітер, а бурі життя, так що хмара не з синього неба, а з чорної землі, бо на землі відцвіло його чорне волосся, на землі...

У той пам'ятний для всього села весняний день дід Гордій, у розкуйовдженій хмарі посивілого волосся, світячи лискучою шкірою дубленого обличчя, не так прийшов до сільської крамниці під яворами, як статечно приплив на довгих вусах, схожих на сомові. Під кущистими бровами очі в старого сиділи так тихо, як до пори й до часу сидять чорти в болоті, лиш лукаві іскорки-бульбашки спливали з їхньої карої глибини. В руці піднісши для показу надутий шкіряний капшук із грішми, дід Гордій голосом

співочим, як калинова сурмонька, став замовляти товари, що лежали на полицях, брав їх у зачудованого лавошника й складав до великого лозинового кошелю, з яким уже десяток літ ходив на рибу, а кошелю зносу не було. В розверстій пащі кошелю вмістились крам на хустки для баби, гостинці для невістки та для внуків, биті і шиті валянки для сина, всяка всячина на хазяйство, а ще й усякі несподіванки для родичів, бо в старого душа була щедра, як сонце в небесах.

Рахівниця в руках лавошника на прилавку клацала, як голодний пес, що марно ловить мух, аж поки в пащі лозинового кошелю вже не вміщалось нічого. Лавошник, заїкаючись, немов нечисту силу вгледів, спантеличено назвав суму, яку виклав кісточками на рахівниці, й незворушний — наче Княжа гора в гошу днину! — дід Гордій заходився розв'язувати пузатого шкіряного капшука. З капшука на зжолоблений прилавок тугим потоком проллялись металеві гроші, брязнули сріблом та золотом, замерехтіли таким барвистим світлом, якого стіни цієї старої крамниці не бачили ой як давно!

Кілька покупців, що трапились у крамниці на таку пригоду, геть збараніли на лицях, і лавошник також збаранів, а що баранкуватість на роботі йому була не до лиця, то мав озватись не блянням, а людським голосом. А як ти озвешся, коли язик із рота начебто відбіг аж за надцять верст, за Дніпро, й звідти не повертається? Лавошник перебирав монети, й пальці в чоловіка тремтіли, немов корчилились на золотих жаринах, на срібних жаринах, на мідних жаринах, на бронзових, на алюмінієвих, на залізних та ще на якогось металу жаринах, із яких і палахкотіло вогнище на прилавку.

— Відлічуй, Семене, скільки назвав, — калиноюю сурмонькою просурмив дід Гордій.

— Так ви, діду, не тими грошима платите, — зрештою спромігся на слово лавошник.

— Аз яких це пір золоті й срібні гроші перестали бути грішми?

— Діду, ви... не викидаєте коників?

— Та хіба я кониками плачу за товари?

— Платіть нашими грошима, а не такими!.. І без коників!

— Людоньки, які ж це коники? — Дід Гордій із сивою кучмою хмари лукаво поглядав на решту спантеличених покупців. — Та в оцій крамниці вже ого-го з яких пір не розплачувались золотом і сріблом.

— І не будуть розплачуватися! — зверескнув лавошник, чуючись зовсім дурнуватим, наче й розум од нього забіг ще далі за Дніпро, ніж бігав недавно язик.

— Ну, гаразд, золото й срібло в тебе не в ціні, — сурмив у калинову сурмоньку дід Гордій. Видлубав із свого скарбу іржаву монету з малюнком якогось бородатого царя в короні. — А за ці гроші що в тебе можна купити? Солі? Гасу?

— Такими грошима, діду, розплачувались півтисячі років тому! Отоді б ви купили за них і корів, і волів!.. Старий та древній ви, діду Гордію! Скільки живе — тисячу років? Чого ж забулись потратити свої гроші тоді, коли були молодшим?

— То, може, вернутись мені в молодість? Бо ж не пропадати добру!

— А вертайтесь! Ви такі, що вернетесь. Сьогодні тут, а завтра там, якщо тільки не

перепинять по дорозі хвацькі хлопці...

Поки лавошник хапливо, наче ось-ось мали наскочити злодії, спорожняв лозиний кошіль від товарів сільської крамниці, які за срібло й золото не купиш, дід Гордій священнодіяв над скарбом, ховаючи монету за монетою до шкіряного капшука, від чого капшук надимав і надимав боки. Взявши в руку порожній кошіль, старий сказав на прощання:

— По-всякому випадало базар'ювати і ярмаркувати, а отак — іще ніколи й ніде!.. Пішов, увірвавши підошов!

Та й подався з крамниці дід Гордій у хмарі кучматого волосся, що порськими хвилями заливало чоло, й очі його карі, вже не лукаві, двома хижими кібчиками линули з дубленого обличчя — й не могли зірватися з-під кущистого надбрів'я.

Лавошник став на порозі крамниці — як із хреста знятий і не відривав погляду від жовтого капшука в дідовій руці, аж поки дід із капшуком пропав за деревами. Тоді лавошник ізнадвору замкнув крамницю на дві куті залізні штаби, зайшов до крамниці через підсобку, випив одним духом пляшку пива й, заїдаючи праним іржавим оселедцем, заплакав їдучими, як руда сіль на іржавому оселедці, сльозами.

То не грім гримів у захмарених високостях, то гриміла баба Килина; губи її в'юнились блискавками, що корчилились на худому щелепастому лиці; плескاته підборіддя злітало й опускалось, як злітає й опускається дерев'яний праник, яким при пранні вибивають шмаття на воді; поміж в'юнистих губів-блискавок язик скидався на зінське щеня, що сікається й сікається, а вилізти з буди боїться. На диво, очі в баби Килини заливались лагідними й чистими, хоч би краплина гніву схлюпнулася у їхніх озерах зеленого, наче затягнутих ряскою, мудрого спокою... То ти, урвителью, зламав соняшник, щоб їздити, мов на коні? Ось я тим соняшником поїжджу по крижах твоїх, урвителью! Де це бачено — красу губити? А якби з твоїх в'язів твій соняшник зірвати, голову, — чим би ти думав? А може, земля думає тим соняшником, га! Добре, що на городі ще соняшники позоставались, по людських городах ростуть, по всіх селах. То їхніми головами земля думає, урвителью! Думає картоплею й гарбузами, цибулею й часником, кропом і огірками. А ще як же вона славно думає півоніями й красолею, ружами й чорнобривцями, любистком і матіркою. То в неї думки такі, пісні такі — і ластівка, й зозуля, й соловейко. Та в неї пісня — мурашина кожна, а що вже тоді про звірину в лісі казати, про очерет у лузі чи про калину в байраці! Та земля думає навіть твоєю дурною головою, чекає, поки вона порозумнішає, і всіма людськими головами думає, а ще дощами й туманами, градом і снігом, пшеницею і кукілем у пшениці, зірками й місяцем, хлібом і яблуками. Навіть твоєю многогрішною бабою Ки-линою думає земля, о, і твоїм дідом Гордієм, о, бо земля жива-живісінька. На Княжу гору поглянь — яка думка висока стоїть, а Дніпро якою думкою стелиться, от би тобі ці думки в голову вкласти, щоб розумів землю, щоб шанував землю. Де ще таку живу книжку надруковану знайдеш? А ти соняшник ламаєш, урвителью! Гай-гай, сам себе зламав, тепер збіднів на сонях, на думку золоту соняшникову збіднів... Баба Килина громом гримить, ув очах — літепло ласки, й здається, що то вся видима земля озвалась

бабиним голосом, озвалось їхнє яблунево-яворове дворище, город квітучий, село їхнє придніпровське, при Княжій горі схоже на велетенську вощину диких бджіл, озвалася й сама Княжа гора джерельним бабиним голосом, а ще ж і Дніпро, що в'ється за Княжою горою, небеса й сонце в небесах озвались бабиним голосом, і нікуди не сховаєшся від нього, й вух не затулиш, бо, либонь, то вже й ти говориш бабиним голосом, то вже й ти став його джерелом... Зламана золота корона соняха гірко осміхається гаряче-вогнистими пелюстками, начебто плаче в сльозах, — ага, то ти плачеш соняхом, то твої сльози в'януть на його молодому обличчі, то твої печаль і жалоба мертвють на його сонячному виду, бо ти сам себе зірвав, каже баба Килина, сам понівечив свою золоту думку.

— Напилося, старе одоробло, аж із вух йому капає, — гнівається баба Килина, — а в ногах чорти сидять, колотять старістю дідовою, мабуть, і чорти разом із дідом напились, бо хіба не почастує, не напоїть нечисту силу?

Дід Гордій стоїть у дворі на зеленій ряднині споришу й співає:

Мати синонька в дорогу виправляла,

Мати синонька зрання наначала:

"Не пий, синоньку, першої повнонької,

Бо перша повнонька — велика зрадонька.

Вилий, синоньку, коневі на гривоньку".

— Правду казала ота мати, — бубонить баба Килина, — щоб вилив на гривоньку, аж ти такий ірод, що не послухаєшся.

Вона хоче завести діда в хату, аби відіспався, аби, сти-домирник, людей не смішив серед білого дня; баба тру-чає діда в плечі, за сорочку смикає, та хіба зрушиш із місця дубового окоренка?

— Де ж ти, бузувіре, пропив свій розум?

— А в добрих людей на весіллі, — кричить дід голосом, у якому немов чавун кришиться.

— Які ж це добрі люди посеред білого дня п'ють і дідів споюють?

— Згинь, бабо, згинь, — каже дід своїй бабі Килині, що схожа на язичок вогню, який метушиться біля соломи, та не вгризе ту солому золотими зубами. — Я, може, до дзвіниці спершу ходив, а тоді вже здибався з добрими людьми.

— До якої дзвіниці?.. Таж нема давно тієї дзвіниці!

— Для кого нема, а для кого й досі дзвонить. Гей, внучку, чого сидиш на дереві, як вивірка, ходи сюди, поплачемо разом!

— Ти з п'яного розуму плачеш, а дитині чого плакати?

Дід Гордій уже веде тебе до криниці на лавку, над якою в'ється гілля — коси молодих вишень, обіймає хмільними руками, пісня його чудна й п'яна: "Товстая в піч саджала, зубатая зазирала, а чорнявая, сердечная, із печі виймала", очі його димні схожі на двох сизих турманів, що ніяк не зірвуться в політ піднебесний, дідова річ скидається на дніпровську повінь, коли буйна вода несе шмаття криги, корчі, вирвані кущі, зайців на стовбурах дерев, уламки човнів, усяку всячину, й з цієї мови-повені до

твого слуху раптом долинає голос сича, що важко ухкає вночі на церковній дзвіниці,

серпокрийлий місяць висить над самісінькою Княжою горою, наче гора й сьогодні, як завжди, приміряє собі золоту корону, й корона ця ой як личить Княжій горі, але й сьогодні вона, розбиваючись на скалки в дніпровській течії, спливає до обрію, вже скоро потоне в імлі, що страдницьки блідне,

й у цій страдницькій імлі проступає гранітний хрест біля дзвіниці, під тим хрестом у старовину поховано першого сільського батюшку, малий Гордій із матір'ю спинаються до того хреста крутою стежкою, а стежка вислизає з-під їхніх босих ніг, вони хапаються руками за траву, а росяна трава порскає між пальців, наче шовк-дим, а в їхніх вухах дзвенить дзвін у причілкову шибку, і крик у їхніх вухах ширяє шулікою, церковний сторож б'ється в хату: "а йдіть-но хутчій до дзвіниці, годувальник ваш забарився біля дзвіниці, ото й до хати нема",

вже видерлися стежкою вгору, здолали церковну огорожу, вже біля дзвіниці, вже хрест сіріє на батюшчиній могилі, наче гранітна й острашлива квітка розпачу людського, гранітна квітка скорботної єдності людини зі світом посеїбичним та світом потойбічним,

а на цьому хресті розіп'ято їхнього батька-годувальника, який ще вчора зранку з такими самими бідаками подався ділити реманент на панській економії, і ось куди пролягла його дорога з економії, хто ж це з панських посіпак розіп'яв його на хресті, шию пов'язавши батькові заморським шовком, що сизими струменями хлюпоче на вітерці, й руки йому так само шовком прив'язавши, й ніженьки шовком до купи спутавши, це ж ніколи батько їхній не ходив у заморських шовках, а тепер ось як високо пішов у шовках панських,

як вони вдвох з матір'ю той хрест важкий вергали, з могили батюшчиної виринаючи, а хрест не піддавався, наче батюшка з могили не віддавав хреста, обома руками тримаючись, а таки вирвали хрест із чіпких батюшчиних рук, таки виважили з землі, припали грудьми до грудей батька-годувальника, а серце не б'ється, припали вустами до вуст батькових, а вуста не дихають, заглянули очима своїми в очі батька-годувальника, а очі батькові не бачать, уже сизою росою покрилось батькове лице, й роса сиза на батьковому лиці наче барвінковою синню береться, наче батькове лице світає стиха, бо вже й у селі світає, з-за Княжої гори прибуває цілющого світла, та не може досвітнє цілюще світло воскресити батька,

і, розіп'ятого на хресті, понесли його від дзвіниці, бо й люди наспіли на поміч, спустились від церкви на шлях, тут 'і сонечко проснулось, а лежить батько на хресті, наче живий, здається, зведеться ось-ось, щоб покарати губителів своїх, а село вже прокинулось — і йдуть та йдуть за батьком до самої хати, ціле море людське зібралось біля хати, поклали хрест під яблуні, саме яблуні відцвітали, й цвіт яблуневий капає на батькове лице, наче яблуні плачуть, ох, дитино моя, а матір від батька відірвати не можуть, вона сама пнеться на хрест, і мене відірвати від батька не можуть, і я з матір'ю пнуся на батьків хрест, ох, внуку,

суботонька — то збірний день,

неділонька — то весільний день,

скільки там часу минуло по батьковій гибелі, я на острові посеред Дніпра пасу з хлопцями череду, аж дивимось із острова на берег — і очам не віримо, бо й як ти очам повіриш, коли попід кручами там верхи на коні хтось їде, ми скочили на ноги, дивимось на коня й на верхівця дивимось, бо достеменно мій батько покійний на коні їде, позаціплювало нам, бо як же це він із могили підвівся, як же це він воскрес, коли на хресті розіп'ято, коли всім селом поховано, коли вже його губителям наша рідня віддячила, а він їде верхи на коні під яворами, ох, внучку мій,

у вівторок пиймо горілку,

у середу покотимо бочку,

а в четвер додомочку,

невже мана привиділась, але ж не мана, бо й хлопці бачать, тоді я з острова шубовсь у Дніпро, пливу, а течія назад зносить, пливу, а течія збиває, до батька не хоче пустити, ну, то я таки пливу, річку руками рву на шмаття, наче ворога шматую, бо ж батько геть від'їжджає на коні, ось-ось за кручами пропаде, а, мабуть, неспроста навідувався на цей світ, хотів здибатися з нами, тільки не бачить мене зараз, пропаде за кручами — й не зобачимось більше ніколи на віку,

таки доплив, біжу берегом, хочу кричати, а голосу нема, тільки зіпаю, ген-ген видніє батько на коні, спинився на піщаній косі, кінь воду п'є, грива в Дніпрі купається, я передихнути не годен, серце в горлі стало, я б ноги поклав на плечі, аби так швидше, а кінь, либонь, притомився, п'є воду, вже добігаю, голосу нема, та я таки крикнув, батько обернувся, всміхається так, що душі живої нема, я теж сміюся, руки простягаю, в річку падаю, стаю на коліна, тільки ось батько наче не своїм обличчям усміхається, якесь не батькове обличчя в батька, ну, думаю, це після страшної розлуки, це в нього на тому світі лице одмінилося, струпішало й почорніло, губи запали, волосся під картузом вигоріло, на тому світі хіба таке ще трапляється,

й озвався батько голосом до мене якимсь не батьковим, плюсклим, але ж і голоси, мабуть, плюскнуть на тому світі,

зводься, каже, з колін, чого став на коліна, мовби молишся на мене,

каже, викапаний ти батько, і батько твій змалечку такий самий на виду був,

і тоді вдарило мене щось у душу, сльози снопами з очей бризнули, бо хоч і в батьковому одязі, бо хоч і в батьковому картузі, та на коні зовсім не батько, а його дядько Шаргало, що й цигана одурить, так любив коней, так пісні та молодиць любив, його потім за конокрадство й порішили, що і сліду не знайшли,

вставай з колін, каже, я не батько твій, лиш у святковому батьковому одязі, твоя мати віддала мені святковий батьків одяг, то я й зодягнувся, оце від удовиці їду з сусіднього села, та вставай із колін, каже, чого такий страшний, лиця на тобі нема, боронь мати божа, щоб я ще тобі трапився в батьковому одязі,

і давай із себе здирати все батькове,

а я на колінах стою в Дніпрі,

ох, внучку, радість моя, та хіба дурна баба Килина втямить, нащо я ту чарку випив,

ну, випив у людей на весіллі, та я не п'яний і розумом не дурний, та здалось ниньки, що знов удосвіта несемо батька на хресті від дзвіниці, що знов пливу до батька через Дніпро — й виплисти не годе, а батько берегом на коні їде, ох, внучку,

тобі, мати, не журитися,
тобі, мати, веселитися,
йде донька за чорнявого,
за молодчика та за бравого,
вже старе назад та не вернеться...

На лиці в білої хати — двоє вікон, мов очі, згори сіріє витьопана негодою солом'яна стріха, наче хата сірою хустиною перев'язалась по самі брови. Мальви цвітуть поміж хатою й грушею, а під грушею — збитий із дощок стіл, за яким обідали чи вечеряли погідними днями літа.

А коли це літо густо пахло городиною й садовиною, аж дзвеніло нерозбавленою синькою далини, тужило горлицею в липах?

— Діду та бабо, хто мій батько?

Дід Гордій начебто й не почув над глиняною розмальованою мискою, в якій парували молочні галушки, а баба Килина зронила слова — як павутинки:

— Питай у матері.

— Хто твій батько? — аж перегода перепитала мати голосом солодким, як гречаний мед. Полилась поглядом за похилені ворота, наче очікувала, що хтось появиться ось зараз із зеленого виру горбатої вулиці. — Вітер...

— Хто? — не йнялось віри.

— Авжеж, синку, не буває без батька, отож батька маєш, вітер — батько у тебе.

— Вітер? — тужили очі. — Який вітер?

— А вітер із Княжої гори.

Висока Княжа гора чорніла лісами скраю села, зі збри-жів-хашів де-не-де прозирали самотні хати, наче хтось розгубив перламутрові мушлі, що бережуть таємниці.

— А чом у метриці записано, що батько — Данило?

— У метриці записано Данилом, а так — вітер... Вітер із Княжої гори...

Дивно спухають щоки, очі бубнявють, губи вихоряться — й сміх вихлюпує з душі, бурунить із горла, як весняний бурчак.

— Мати! Неси хутчій миску!

— Навіщо тобі миска?

— Мати, неси хутчій ложку та ще вкрай хліба!

— Ложку маєш, і хліба накраяно.

— Ось дід Гордій!.. Ось я!.. Мамо, я відсунуь від діда, а ти отут поміж нами на столі постав миску, а в миску насип галушок! — Крізь іскристі бризки сміху слова прориваються, мов срібні краснопери проти річкової течії. — Хай поміж нами сяде вітер із Княжої гори, хай пообідає, бо хіба ж не виголодався там, у пущах!.. Гей, вітре Даниле, ходи-но з нами обідати!

— Вітер не голодний, — каже баба Килина. — Йому в лісі є що з'їсти й випити, в лісі багато всякого добра.

Дід Гордій наче й не чує балачки, бо йому вуха завішано сивою хмарою.

— Дитино, вгамуйся, — каже мати, — вітер сам себе в обиду не дасть.

Біжить до хати, приносить із хати полумисок і розмальований у червоні вишні великий ополоник, наливає із засмаленого горняти молочних галушок до полумиска.

— О! — й сльози на віях мерехтять, як мокрий сніг. — Сідай, батьку-вітре Даниле! Бо вієш скрізь, а дома найкраще!.. їж, мати ще підсипле, їж, у погрібнику є ще кисляк у гладушику, і хліб іще є на миснику, й старе сало в мішку у коморі висить на гаку, й іще сушеницю торішню не поїли, є пшоно, ти їж, вітре-батьку, їж, батьку-вітре...

Сльози бризкають з очей, наче опиняється в мерехтливому кущі з бризок-сліз, і дід та баба сяють і ламаються в цьопу кущі, й мати, й стіл під грушею, й груша, й геть-чисто все, що потрапляє на очі. Біжить від груші в цьому болісно-сяйливому кущі, сам — наче колючий кущ сліз, то він — сльози, то сльози — він, то село — плаче, й Княжа гора — плаче.

Вибалок затоплено різнотрав'ям, що хлюпає в груди, по хвилях різнотрав'я вигойдуються білі, рожеві, червоні та жовті квітки, мовби спалахують відблиски на поверхні теплого моря, над морем цим зеленим літають лелеки, а ген віддалік і походжають гуртом, лиш спини лелечі видніють і голови їхні стримлять, схожі на небувалі квітки, які також вигойдуються на вітерці,

дід Гордій у морі трав — зодягнений у полотняну сорочку, з хмарою сивого волосся на голові — скидається на лелеку, тільки більшого від справжніх,

ви обоє обвішані торбинками, в які сьогодні з досвітку збирали трави і цвіт у вибалку, де худоба не толочить зела, бо такий цей вибалок неприступний для худоби, де зело вільно п'є уночі гостре світло далеких зірок і густе місячне молоко, де зело вдосвіта викупується в цілющих росах і вдень ніжиться в сонячному літеплі,

цей вибалок схожий на відкриту жилу в грудях землі, над вибалком-жилою по краях ростуть дикі груші, терен та шипшина, а сам вибалок-жила, ген дотикаючись до Княжої гори, ховається в її могутніх надрах, мабуть, саме з її надр і виливаються щовесни оці живі буйнощі різнотрав'я,

ви здаєтеся схилом вибалка, що густо поснований деревієм, де грають бджоли на невидних пахучо-медових струнах, уже й поміж тернів нагорі, а за тернами стеляться весняні поля, від яких очей не відірвати, ген і ваше село видніє хатами й садами,

а дід і каже, що отут, над вибалком, колись до революції та й після революції стояв хутірець, уже нема хутірця, й тобі не віриться в дідову річ, що стояв хутірець — і не стало, бо от, скажімо, Княжа гора стояла — й стоїть, село було — і є, дід Гордій жив — і живе, так само як Дніпро тік — і тече, так само, як над Княжою горою, над Дніпром і над дідом Гордієм напиналось і напинається небо, все це не зникло — й не зникне, ото ж і хутірець має бути, ось тільки слід уміти побачити,

а дід Гордій, обвішаний торбинками з травою та цвітом, і каже, що колись його були ховали-хоронили з цього хутірця, якого вже нема,

а ти, обвішаний торбинками з травою та цвітом, і питаєш, як це дід Гордія колись могли ховати-хоронити з цього хутірця, коли ось дід поряд із тобою ступає, живий — непохований, і ти, сміючись, лапаєш діда за полотняну сорочку, за штани й за торбину на грудях його смикаєш,

а дід Гордій, ледь розкривши равлики-стулки очей, і каже, що такі хоронили його давно, ще підпарубком, вуса ледь засіялись, ну, зодягли його в дубову сорочку, застелену зсередини білим крамом, руки на грудях склали та й понесли його з хутірця, ранньої весни понесли,

а ви, діду, пам'ятаєте, як вас несли, як же ви пам'ятаєте, коли на вас дубову сорочку зодягли, дивно зодягли, значить, бо тепер от коли на кого зодягнуть, то він уже нічогісінько не годен побачити з тієї сорочки, як же ви побачили, ну й очі у вас,

еге ж, очі в мене, каже дід Гордій, усе бачили тоді в небесах синіх, саме жайворонки повернулись із вирію, тріпочуть грудочками вгорі й так виспівують, що страх славно, здається, ніколи б не вмирав, дивлюсь я в небеса, а мене несуть дядьки на плечах, і дубова сорочка пахне свіжими стружками, дикі гуси тягнуться наді мною до Дніпра, один за другим качині табуни пролетіли, й так легко дихається на дядьківських плечах, і такого вітру в грудях, що, здається, легкий та звітрений, полинув би разом із дикими гусьми до Дніпра, полинув би в качиному гурті,

а як до села нашого стала доходити процесія, то жалібно заголосило жіноцтво, мати з батьком заплакали-заридали, й навіть заплакали дядьки, а дядьків багато набралось на мій похорон з сусідніх сіл, плачуть, що такого молодого несуть на кладовище, помер, життя не звідавши, й мені самому в дубовій сорочці закортіло плакати, вже й лелеки в небесах не радують, уже й летіти до Дніпра в качиному гурті не хочеться,

оцією дорогою тоді йшли, що зараз із тобою йдемо, ось тут вітряк стояв, уже нема вітряка, згорів минулої війни, а тоді, ще позаминулої війни, тут усе й сталось, а сталось таке, що тобі важко втямити нині, то завтра втямиш, коли розумом виростеш,

а сталось, що поклали мене в дубовій сорочці отак під тополею старою, давно вже нема тієї тополі, плакати не плачуть, а лиш бурею — крик, і гвалт, і стрілянина, такий рейвах кругом, коні іржуть, худоба реве, хтось біжить, хтось тікає, а я лежу, бо сказали мені, покійному, лежати, лиш небо над головою бачу, а в небі що, а в небі гайвороння під смушевою хмарою в'ється, вихорами злетіло у височінь, ну, думаю, скільки гайвороння багацько,

а потім сила якась підхопила мене, зірвав із себе дубову сорочку, бо чого ж це вилежуватись під гайворонням, коли бій кругом, коли процесія — вже й не процесія ніяка, та й не покійник я, а живий-здоровий і навіть шаблю стару козацьку тримаю в руках, та шабля муляла бік від самого хутірця,

господи, що діялось тут, біля вітряка, тих реквізиторів німецьких, що від Центральної ради, побили-посікли на капусту, бо хто ж із їхньої банди боявся похоронної процесії, ніхто не боявся, вони тут безпечно отаборились та полуднали, з горілкою, книшами й шинкою, що по людях награбували, значить, полуднали, а

процесія по них і вдарила, хто з чого мав, хто що поховав під полою, там карабін чи обріз, постріляли й пошаткували їх на капусту,

вже та процесія не плаче й ридає, як ото за мною, живим, ридала, хоча, здається, чом не ридати, коли стільки покійників під вітряком, уже процесія кинулась поміж худоби, що реквізитори в людях реквізували для німців, уже хто свою корівчину вилучає, хто телицю, хто овечок визбирує своїх, а те гнуздає коня, бо й коней позабирано, а хто прямо сідає на воза, де печеного хліба накладено, чи на грабарку, де пшениця на посів, насіннева, бо все брали в людей, сідають на вози — й гаття, чалі, і вйо, карі, а коні іржуть, а худоба мукає, а вівці блеють, таке ревисько реве, наче судний день настав,

і дядько якийсь у свитці наопашки, хрестик на шовковій шворці теліпається, бігає від воза до воза та все допитується, зерно в тих мішках чи, може, гроші, бо в нього не реквізували ні волів, ні коней, а лиш гроші реквізували, то він тепер бідний як церковна миша, чи немає в яких мішках грошей, а йому кажуть, що нема, що саме лиш зерно, що лиш печений хліб у мішках, авжеж, бо хто б це на такому страшному ярмарку та пустив би його руку до мішків, аби перевірів, тут тікати треба, поки гайдамаки з німцями не наспіли, поки без суду та слідства не постріляли всіх,

а в нас коня забрали з хазяйства, нам без коня — як без рук, а я в ту веремію кинувся, під сідлом стояв прив'язаний до конов'язі, де завжди коней в'язали біля вітряка, коли з помолом приїжджали, ну я — за свого коня, вже тікаю з того побоїська, а батько-мати ще лишились, бо в них овечі кожухи забрано, вони ще за овечими кожухами нипають, як отой у свитці за своїми грішми,

скочив я в сідло, вдарив босими п'ятами по кінських здухвинах — і на Княжу гору, бо хто куди від вітряка тікав, а наші сільські, що з худобою чи кіньми, все більше на Княжу, боялись і німців, і гайдамаків отих, уже я в лісі, в нетрях, аж тут сам себе лясь по лобі, ну, думаю, дурень який молодий, хутчій назад, поки не пізно, назад на той кривавий ярмарок, бо як запізнишся, то добрі люди віддячать — голову тобі знесуть,

лечу я з Княжої, вже й вітряк, таке тирловисько на околиці, забиті лежать урозкидь, і ніде ні душі живої, лиш гайвороння вихором і досі в'ється під хмарами, і засміявся я з радості, що під тополею стоїть домовина, ніхто не взяв мою дубову сорочку, хоч усе тут гребли, от висадив я той скарб на коня, бо ж знадобиться на хазяйстві людям, що споряджали мене на тому похороні, бо хіба в бурю настарчиш домовин, негоже розкидатись,

і знову гайда на Княжу гору, в ліс, де ховались наші від напасті лихої, я в тій домовині й спати вкладався під зорями, сухо й затишно, звірів ніяких уночі не боявся, бо який звір чи нечистий дух відважиться підступити, а мати з батьком їсти носили, поки я стеріг коня, слава богу, переховався, а в селі коїлось тоді таке, що не розказати, бо карателі прийшли карати, а кого покараєш, коли порозбігався народ після такого ярмарку, та однаково без біди не обійшлось,

отак мене колись несли цією дорогою в дубовій сорочці, отак хоронили, ха, в нас народ із хороби розумний, ще не таку процесію втне, аби ворога обдурити й покарати, а

я ось тепер пішки скільки ходжу там, де мене колись на руках несли, трави збираю та сушу, як мій батько збирав, як батька мого батько збирав, а наш прадід теж збирав у давнину, він козаків лікував на Запорозькій Січі, це в мене, сказати б, іще запорозьке вміння,

дід Гордій розкажує, і гудуть над дідом бджоли, бо такі в нього пахучі цвіт і трави назбирано в торбинки, йде в їхній музиці, неподалік із відчиненого вікна якась весела жінка сміється по радіо, сміється чи не на всьє село, бо що їй до дідової розповіді, проїжджає мимо автобус зі снопом пасажирів, чужих до дідової думи,

а тобі здається, немов кряче те гайвороння, яке колись над вітряком та над кривавим ярмарком вихорилось, і ти покрадьки торкаєшся незаправленої в штани дідової полотняної сорочки, — чи то шукаєш у нього захисту, чи самого діда Гордія хочеш захистити від чорного гайвороння,

й так ви йдете нерозривною вервечкою, дід Гордій у пахощах трав та бджолах попереду, а ти позаду, теж у паморочливих пахощах та в густій музиці...

Власне, хоча Княжа гора й вигинає ведмежу спину окрай села, починається вона в них одразу за садибою, за городом. Город немов розганявся під гору, й забракло духу, захляв, перечепився об найближчі стрімчаки, розпластався рябою рядниною, де латками воронового крила лисніє чорнозем, де жовтіє суглинок, де вирваними з лисячої спини рудими жужмами світиться глина, де слизько зблискує глевкий глей, де застиглими струменями врізнобіч порскнуло мілким попелястим піском. А на межі, яка швидше скидається на городьбу, в долині й лободі навалено всякого штурпаччя й каміняччя, що за багато років викопано на городі, а ще всіляке костомаччя — спробуй утям, чиє то костомаччя, з яких бачених чи небачених звірів, коли тим костомаччям так і пре з землі, хоч копай ти її весною, хоч копай ти її восени, а костомаччя не щезає, наче земля родить не тільки картоплею та соняшниками, а й жовтим та білим костомаччям, еге ж, наче десь там у темному її глибу народжуються звірі, там живуть, там помирають, а вже на білий світ приходять ось таким костомаччям, що городь-бою вляглося на городній межі. А ще в тій городьбі й кутасте каміння, яке чи в землі саме натесалось, бо ж земля таки вміє й тесати, чи в якихось древніх печерах його колись натесано й розгублено повсюдно, — ось дід Гордій, баба Килина й ти з матір'ю знаходили й знаходите повсякчас, скидаєте на межу, бо ж куди його поскидаєш. А ще поміж каменів і кісток якого залізяччя тільки немає, й не зовсім спите іржею: уламки всякої потрощеної зброї, рваний метал осколків, якісь снаряди, якісь патрони, якісь міні-тарелі, якісь бойові замки із зотлілими пружинами, якісь стволи, якісь ободи залізні — земля не переставала й не перестає плодоносити цим бруктом, вивергаючи його зі свого лона, й хто відає, скільки його ще зосталось у темному глибу, де минулі віки не сплять, а зібрались у гурт і посилають у білий світ свої дарунки... В якому своєму дитячому віці ти станеш на городній межі, на цій городьбі, пориваючись поглядом і душею на Княжу гору, що затуляє крайнебо так, як мати затуляє від сонця долонею чоло, а городьба не пускає, вчепилась нездоланною силою. Княжа гора перед очима — немов картина, яку хочеш побачити зблизька, — й остерігаєшся, бо не тільки

загадковістю віє від неї, а страхом, що шпильками протикає груди, й хоч стоїть лагідний день, та з Княжої гори немов обвалюються кам'яні громи, й кам'яними громами обвалюються на твою пам'ять легенди й перекази, які доводилось чути про Княжу гору, а з тих билиць та небилиць перед зір твій виходять вовки та ведмеді, хиже та мирне птаство, грабіжники та розбійники, половці й татари, виходять духи нечисті, всяка лісова потороча, що боїться денного світла й чаїться в глухих проваллях, а ще дивовижні лісові луни, які є чиймись таємничими голосами, але нікому не дано побачити, яким химерним дивовижам належать оті довгі та прозорі, кришталевого дзвону лісові луни. Ти прагнеш опинитись поміж таємниць Княжої гори, там, де твій батько блукає вітром, де живе твій батько-вітер, хочеш зустрітись з ним, відчутти вітер на дотик обличчям і руками, почути його прохолодний батьківський шепіт, бо має ж батько сказати своїй дитині якісь добрі й такі потрібні слова шелесткою мовою вітру, в тобі від очікування зустрічі з батьком-вітром аж бринить і мало не порветься якась струна в естві, — й ти чомусь не можеш полинати на Княжу гору, не можеш відірватись від городьби, ноги твої в землю повростали, як повростали картопля й соняхи, вишні та яблуні. О батьку-вітре з Княжої гори, чи бачиш ти свого сина отут, під горою?!

У подолі Княжої гори стоїть шатристий ясен, мов богатир у літах, а під шатристим ясеном хатка стара в іржаво-рудій черепиці, наче в картатій хустині, світяться вікна блакитними барвінками, сінешні двері навстіж розчинено — вільно пташці влетіти, вільно хлюпнути леготу, вільно подорожньому вступити...

Заграно, забубнено, бояри побуджено —

Встаньте, бояри, встаньте,

Коники посідлайте, самі убирайтесь,

Бо приїдемо ранком попід високим замком,

Будемо замки ламати, Марусину діставати...

Ото бабі Килині завше співається цієї пісні, коли веде тебе за руку повз оту барвінкововіконну хатку під шатристим ясеном. Вітається зі старенькою, як сама, зігнутою колесом Онисею Гайдаржею, що виходить із хатини до воріт, і снують вони, давні товаришки, тиху розмову, та, здається, переблискують у їхній мові нитки срібні та золоті, нитки білі та чорні, а також зелені й червоні. Двоє сірих оченят сидять у підбрів'ї в сивої Гайдаржі, колесом зігнутої, і тремтять в очах по росі-сльозині. Завжди в очах дзеркальна роса — хай весна, хай осінь, хай зима.

Хай весна, хай осінь, хай зима, а баба Килина з товаришкою Онисею Гайдаржею снують і снують барвисті нитки балачок, а з тих балачок проростає зелен-рута їхнього відлетілого колись життя, в яке тобі, здається, не прозирнути, але все ж прозираєш, бо такі в їхніх бесідах нитки чародійні, що тчуть і тчуть живе минуле...

У садочку дві квіточки

На світанні були

Та горілочку пили,

За малую та часиночку

Найшли собі родиночку...

А того вишневого осіннього вечора, далекого-предалекого, кінь вороний ступав через заграви, якими палахкотів ліс на Княжій горі, ступав кінь вороний через застигли жовто-багрянні вихори дерев і кущів, по розілл'ятому полум'ї прижухлої трави та зів'ялого листя, ступав кінь вороний через шерехи та жаскі скрики падолисту. Скільки разів кінь вороний ходив цією дорогою — хай то ніч тупоока, мов сова, хай то досвіток полохливий, мов політ крижня над Дніпром! — ото ж знав цю дорогу кожним своїм підкованим копитом, кожною чутливою жилкою, але харапудився й похоркував. Чи не тих боявся людських тіней, то в шестеро корчуватих рук вели його за вузди? Вивели вороного з лісу на поділ Княжої гори вже смерком, коли темрява виросла густими коноплями, вивели якраз до обнесеного воронням обійстя, прив'язали коня до воріт, розтанули в мороці ночі, а вороний вузди зубами гризе, а вороний важко присідає, наче з ляку, що дорога під ним розсядеться ось-ось.

І поверталась поночі Онися додому, навідувалась до родичів у сусіднє село, вже й свою хату видно, а біля воріт угледіла коня вороного, й серцю так терпко стало від радісного болю. Вирвала з грудей голос, наче любистку духмяного вирвала й аж до воріт докинула:

— Семене коханий, чекаєш на мене!..

Бо як було не впізнати коня, бо як було не впізнати на коні її судженого Семена-кавалериста, який отак щовечора навідувався, якого й сьогодні чекала.

— А я забарилася, Семене! — любисток голосу свого дівочого знову кинула в ніч.

Кінь переступав ногами, вухами прями, а її судженому Семенові-будьоннівцю відняло мову.

— Ти гніваєшся? Чи заснув, Семене?

Мабуть, заснув із втоми — це ж стільки клопотів йому в сільраді та поза сільрадою! — бо погойдувався, як очеретина погойдується у воді, і плечі його опали.

— Ось я тебе розбуджу, Семене... Сходь із коня, Семене, підемо до хати, вмиєшся криничною водою, повечеряєш, білу постіль тобі постелю... Чом же ти з коня не сходиш, Семене?.. Хто твого коня, Семене, припнув до воріт?.. Хто тебе до коня гудзами прив'язав, Семене?.. Горенько, та що ж це таке, біда яка, горенько... А-а-а!.. Де ж твоя голова, Семене, де ж ти голову загубив?..

І дерев'яніючи тілом, і чуючи, як волосся заворушилось на потилиці, як очі гострим болем рвуться з очниць, зойкнула в ніч — спершу тоненьким лементом, а далі не людським, а вовчим протяжним скриком, і той звірячий скрик Онисі впав у хащі лісові на Княжій горі, ліс відповів луною, вороний кінь гойднув гривастою шиєю, наче вершника свого намагаючись скинути, чи силкувався з розпачу дістати загнудзаною мордою до серпа молодого місяця в небі...

Крикнули лебеді на воді —

Заржали кониченьки на стані,

Били чолом за двором,

Придавили рученьки за столом...

Відв'язала неживими руками вороного від воріт, вела дорогою поміж осінніх

смутних верб, а зуби видзвонювали зернами слів, наче на морозі.

— Семене рідний, чи думала я, чи гадала, що отак нині вертатимешся від мене?.. Це ж тії воріженьки-дуки, що ти в них землю відняв... А воріженькам-дукам теж голів не зносити, теж не набутись на світі білому.

Шаруділо опале листя, а лісова гущавінь Княжої гори мовчала грізно, мовби до пори до часу тамувала невимовний біль у грудях.

— Де ж твоя кохана голівонька, Семене?.. А ми ж побратись мали за тиждень цієї осені, таке в нас весілля, такі в нас пісні...

Ой на горі полуцвітки процвітають,

Усю гору кам'яницю устилають...

— Таки знайду твою голівоньку, з голівонькою весілля справлю...

Ой, той журливий похід через Княжу гору судився, мабуть, тільки Онисі Гайдаржі з твого села, більше нікому не судився.

І як тільки вона здолала тоді морок ночі на Княжій горі?..

З тих пір де тільки не шукала, де тільки не видивляла голівоньку свого судженого — в полях і байраках, у шелюгах коло Дніпра, в лугах весняних, у зимових заметах, у лісових хащах на Княжій горі! Отак все життя шукала й ще збирається сто літ прожити, аби знайти, аби весілля справити із коханою голівонькою, а коли Онися весілля справить із коханою голівонькою свого судженого, тоді й переставляться можна.

Ось тільки очі плачуть, сльозяться весь час, а якби очі. не плакали, якби не сльозилися, то вже б і знайшла, де ж та голівонька чекає не дочекається на стару дівчину Онисю...

Ось твій їде,

Розмай-коса,

Потеряй-краса,

Горіховий цвіт,

Що зав'язав світ...

Якогось літнього дня вітрець із Княжої гори долинає до хати, пестить твої щоки, куйовдить ласкавою долонею й так розкостриченого чуба ьа голові, бере тебе за руку — й веде. Долаєш городьбу, вже ти на кам'янистій стежці, яку рушником простелена між бузини, гаптованої гронами недоспілих ягід, уже за бузиною — горішина й терен кушаться, уже глід і калина тут хороводять, уже дикі черешні і дикі яблуні, й чим тут тільки не пахне! Пахощі густішають, дурманять, забивають памороки, й душа від них завмирає, п'яніє, хмеліє, і хочеться затиснути пальцями носа, доб не запаморочило. Поміж розлогого гілля перелітають пташки, і в хащах птахи наче інакші, ніж у селі, а барвисті пера на крилах і на грудях такі, що більш ніде й не побачиш, і музика їхнього щебету така, що ніде й не почуєш. Обертаєшся з петлястої стежки назад — ген вддніє в долині і в яру біле село, хати пливуть вітрильниками поміж тополь і верб, ген школа блискає вікнами а біля школи вервечаться діти у якійсь грі. Але вітрець підганяє тебе, й тут, вище, він уже не вітрець, а вітер, він подужчав, та, либонь, іще дужчий там, ген

угорі, куди веде стежка, куди кортить дістатись, щоб нарешті таки здибатися з вітром із Княжої гори, з тим вітзом, про який казала мати. Стежка в'ється попід крутим схилом, у дубах та грабах, в'ється понад урвищем, яке дедалі глибшає, западає в півморок, який густішає на дні урвища, й коли на схилі лунає передзвін птахів, тз з глухомані урвища лиш чуються шерехи-зітхання, наче там зітхають чийсь заблукані душі. Й далі більше денне світло обертається на якусь зелену плямисту темряву, що затоплює урвище й ліс на схилі гори, небо за верхами дерев озивається громом, що гуде далеким басовитим джмелем, перші краплі розбиваються об густе листя, потім більші краплі твердими горішками провалюються крізь листя, — й раптом рясна злива рушиться на землю. Ген тисячолітній дуб над стежкою сіріє в стовбурі дуплавиною завбільшки в людський зріст, і ти притьмом ховаєшся від грози в затишній дуплавині, виглядаючи меткоокою білкою в світ бурі, яка ще не осатаніла, та скоро осатаніє, бо вже не ллє, а періщить, бо вже грім навіть не ірже в небесах, а реве табуном схарапуджених коней, бо блискавки пропалюють у небесах страшні розверсті яри, і з тих розверстих небесних ярів падає додолу хвилями мертво світло, яке щойно було буйним, ревучим, несамовитим. Бризки залітають у дуплавіну, яка прихистила в бурю, й тобі здається, що зрісся з дубом, і, чуючи шелест і сплески його гілля, бачиш самого себе дубом, що росте з землі в небо, що ось зараз стоїть грудьми проти бурі, змагаючи блискавки й грім! Твоє коріння дужими потоками проллялось у земну твердь, ти чуєш Княжу гору через крону, кореневища, через цю чутливу крону-кореневище ти заглядаєш у морок гори, який тобі близький і не страшний, як не страшна й та мокра пташка, котра з виру грози вже мало не влетіла в дуплавіну, та в останню хвилину своїми порськими очима наче аж ударила об пахкий жар твоїх очей, — й знову ринула у вир грози; як не страшний тобі й той слизький вуж, який ген-ген поміж кущів малини переповз по стежці, наче то грубий сирицевий батіг позвивався, як не страшний тобі отой шелест-виляск у заростях, наче там із чотирьох ратиць раптом зірвалася-скочила якась звірина та й гайнула в гущавінь лісу і в гущавінь грози. Бо й справді, чого боятись, коли ти обернувся на дуба, що росте з землі у небо, еднаючи землю та небо корінням та гіллям, стовбуром, руками й ногами, передзвоном серця і шелестом листя, зеленою піснею зодягнених у капелюшки жолудів і краплистою піснею, що проросла з уст, що невідомо де й закінчилась — чи в твоїй душі, чи в душі дуба, які немов стали однією душею, а вона ж бо ще й є душею Княжої гори!.. Зрештою, полум'я грози пригасає, блискавки вимерхли, й тільки лиш грім озивається звідти, з вершини, до якої ти не дістався, грім наче посварюється за твою втечу з хати, що ти намислив зустрітись з вітром, грім наче застерігає на майбутнє від таких походів на Княжу гору. Вилазиш із дуплавини — й наче роздвоюєшся, переставши відчувати на собі і в собі могутнього дуба, і, либонь, так само дуб жаліє за тобою, ген як сумно перебалакується листям, що ти віддаляєшся, спускаючись мокрою стежкою назад у село, й дуб услід за тобою простягає гілля, наче хоче затримати й вернути в родинні обійми, у шелест їхній.

А після ураганної вітряної бурі натрощило гілля не тільки на горі, а й у селі, з сільради сказали, аби трошене гілля з обійсть повиносили на дорогу, поклали під

загорожами. А ще — поспилювати чи позрубувати дерева, коли близько біля електромережі, бо цією бурею накоєно лиха, то нащо чекати її в гості вдруге, рубайте чи ясен, чи клен, чи акацію, коли можуть завадити електромережі.

Так цікаво бігалось по селу — там солом'яну стріху здерло з хліва, і хлів блимає кроквами-латами, наче велика рибина світить білими кістками, з яких обсмоктано м'ясо; там грозою повідушувало скло у вікнах, і жива хата дивиться темними більмами, в яких ні летюча ластівка не відображається, ні груша з двору, ні хмара з неба; там город витолочено так, наче на городі телесу-валась череда; там із ями витягують мотузками перісту корівчину, бо вітер загнав у яму, добре, ніг не поламала, але ж спробуй і витягни з ями!

Хоч буря вщухла, а хлоп'ячу ватагу вашу наче вітром ганяло.

Зелений автомобіль, завбільшки з сірникову коробку, спинився перед вашою хлоп'ячою ватагою, немовби у хвилину вдарився. З автомобіля — сірникової коробочки не так висів, як вилущився з ostrішкуватими бровами дядько на протезі й на милицях і, обважнівши крутими плечима, очікував на вас.

Якийсь такий був цей дядько, немов його покалічила недавня ураганна буря, що плюндрувала сади, городи й ліс. Зачудовані й насторожені, ви поспинялись віддалік. Тоді незнайомий дядько заклав до рота пальці й свиснув грізно, мовби ляснув гарапником по мокрій траві.

— А ходіть-но сюди! — ревнув басюрою. Й коли наблизились, уже зовсім лагідно поспитав: — Тутешні чи зальотні горобці? З Княжої гори?

— Ми не зальотні, ми з Княжої...

— Та видно, що з Княжої, — засміявся дядько, здаючись уже зовсім не страшним, хоч порубаний та посічений. — Ви мене знаєте?

— Ні...

— Та мене весь білий світ знає! Ви мовчали, набравши води в роти, а дядько у вашому гурті стояв на милицях, наче обламана брила.

— А ви суніці збираєте в лісі? Чи опеньки?

— Збираємо...

— Хлопці, що я вас попрошу... Я сам із Києва, я до вас по суніці приїжджав на Княжу гору. Ну, й годинника свого загубив, буває таке. За той годинник і мовчав би, але ж — трофейний. Я той годинник із Берліна привіз, а ось у вас — загубив. Якимось так мультко на душі, наче от — був якийсь час у мене вчорашній, і сьогоднішній, і завтрашній, а без годинника — щось не те, й край... Вам ясно?

Ви мовчали, вам було не ясно.

— А годинник такий круглий, мов цибулина, й справно іде. — Чоловік чудно смикнув плечима, наче підстрибнув на протезі й на милицях. — Я загубив, а він собі йде в лісі отам...

І показав милицею на Княжу гору, що лежала ведмедем.

— Але ж зупиниться, от, бо хто йому там накрутить пружину? Сорока накрутить? Чи ворона? Й коза не накрутить, правда?

Ви хлюпнули на дядька хвилями усмішок.

— Зупиниться годинник, не йтиме. А як же це не йтиме, коли весь час ішов, коли аж із Берліна йшов... Чудно так, не віриться, що загубив. То ви пошукайте, ви знайдете, чуєте, хлопці? А я навідаюсь, чи по гриби приїду, чи по горіхи... Таких ліщинових горіхів, либонь, нема ніде, тільки у вас.

Скрипнув протез, тужливими голубами загули милиці. І як тільки він суниці збирає? А гриби? А горіхи? Вже сидючи в автомобілі завбільшки з сірникову коробку, дядько дивувався:

— І як він загубився?.. Трофейний! Кому він у лісі показуватиме час? Їжакам, га? Чи вужам? Так їжакам ані час не потрібен, ані годинник німецький... Так само й вужам... То ви пошукайте, хлопці, а я навідаюсь. Наче його ураганна буря нагнала до вас. Княжа гора обіймала село високими, грізними обіймами. Де ж там у лісових нетрях шукати загублений трофейний годинник? Десь міряє час поміж папороті, а на його циферблат заглядається мале цікаве лисеня. Або ж сорока-білобока знайшла й занесла в гніздо, бо сорока — знана злодійка, сороці захотілось жити за годинником! Жаль дядька, жаль. Ви ще спитаєте в Княжої гори за той годинник, гора відповість, вона все знає...

— Мамо, а чому в мене сестри нема?

— Від кого ж сестра в тебе знайдеться?

— А ти казала — від вітру!

— Від вітру, дитино?... Від вітру в тебе є сестри, й не одна.

— Правда, мамо?!

— Авжеж, правда. Ген сорока сидить на груші, бачиш? То сестра твоя від вітру, а ти й не знав, дурненький. Ну, чого супишся? Сорока в гості до тебе навідалась, хоче надивитись на свого брата. І в лісі на Княжій горі маєш сестер, чому ж ти їх у гості не запрошуєш?

— Кого запрошувати?

— Хоч би руду лисичку, вона також твоя сестра. Або козу дику, вона сестрою теж доводиться. Чи ти з такими родичами знатись не хочеш?

Сорока заскрекотала — й понесла свій сорочий скрекіт із груші, низько над вулицею полетіла, всівшись на березі білокорій. А тобі чудно, що так мало погостювала, куди ж ти летиш, сестро, й не поговорили навіть, і ти біжиш слідом за сорокою, й скрекочеш по-сорочому, й руки розставляєш по-пташиному, бо раз у тебе сорока за сестру, то ти їй за брата, схожі ви між собою обоє, ото й розмовляєш, і летиш по-сорочому. Стоїш під березою, поки в її косах примостилася сорока, а потім знову летиш услід за нею поміж садків. Сорока летить через садки, через городи, а ти ще не навчився по-сорочому, ото ж — де вулицею, де — межею, де — задвірками, а тільки не відстаєш від птахи-сестри, бо ти ж їй доводишся братом-птахом, аж поки в лозах під Княжою горою до твоєї сороки прилучається кількоро сорок, і вони зі скрекотом летять до лісу, скрекотом кличучи й тебе за собою, в гості до своїх гнізд, і тобі кортить летіти до них на гостину, але вже вечір западає, поміж деревами табуняться кошлаті сутінки,

й самі дерева ген у хащах — наче позастигали сутінки, прощайте, сороки, мої сестри від вітру та рідної матері, це ж ви до вітру й полетіли, десь він там на Княжій горі володарює, прилітайте завтра гуртом, прилітайте!

Липа на хатньому причілку — як парашут із зеленого шовку, що повиснув над обійстям і ніяк не спуститься на траву, й добре тобі сидиться в цьому парашуті, в якому гудуть бджоли та мурашва, й залітає пташка прощебетати тобі на самісіньке вухо якусь найчудеснішу звістку, яка довго потім бринить у свідомості, тривожачи таємничою загадковістю. І звідси, з завислого над обійстям пахучого й свіжого липового парашута, видно село в зморшках збриженої землі, видно Княжу гору, над якою сяйливою короною палахкотить сонце, видно кучеряві чуби молодих дубків на схилі за городом, поміж них долі то ворущаться, то бігають сонячні зайчики, й тіні ворущаться поміж сонячних зайчиків, і раптом із метушні-біганини сонячних зайчиків і тіней вичаровується щось несподіване, вичаровуються гострі вушка, що завмерли двома настовбурченими листочками, поміж листочками-вушками гостренька мордочка аж пронизливо подзвонює двома вічками-дзвониками, й ніжки такі тугі й чутливі, наче ляклива музика, стримлять із лопушиння, й ось ці лункі ніжки здригаються й ступають по зелених водах лопушиння, й ти вже добре бачиш молоду кізку, вичаровану лісом на Княжій горі. Завмираєш у липовому парашуті, не дай боже тепер тобі опуститись на діл, і поглядом чатуєш сіру лісову кізку, і боїшся, щоб вона не відчула твого погляду, бо такий він у тебе дзвінкий та гарячий! Кізка подеколи стриже вухами-листочками, вона ще в миготливих сонячних зайчиках і тінях, та вже вийшла з дубняка — й наче роздягнулась із тієї мерехтливої одежі, й записніла шерсть, й ще веселіше задзвонила очима-дзвониками. Грають стрункі ніжки, грають здухвини, і все в молодій кізки грає, начебто вона не просто дика кізка, а дух Княжої гори, й ось цей дух уже в вишняку за городьбою, вже легко й городьбу переступлено, йде поміж розквітлого маку, що червоніє кривавими згустками, й не боїться, мовби телятко вертається з луку. Мабуть, таки справді сестра, правду казала мати, сестра від вітру, інакше б чого їй із лісу вибиратись, а так прийшла в гості, бо мають же вони зустрітись колись, сестра з братом, гай-гай, яка ж вона гарненька! Авжеж, полохлива, але... хіба така вже полохлива, коли не злякалась прийти на подвір'я, це ти сам полохливий, сидиш ось у цьому зеленому липовому парашуті, боїшся дихнути й гілку порушити. Ну, хіба ж так зустрічають сестру, спускайся донизу та пригости якщо не травою, то цілушкою хліба, гайда, сміливіше! А кізка, либонь, почула твою думку, самої думки твоєї злякалась — і наче вогонь вибухнув там, де щойно ступала кізка поміж кривавих згустків червоного маку, й той лискучий рудий вогонь перебіг через картоплю, скочив через городьбу, яка щирилась кутастих камінням, залізом та кістками, й ще спалахнув у вишняку, долинувши шелестом потривоженого гілля, — і вже не стало того вогню, кізки не стало, духу Княжої гори не стало, наче й не спускався сюди, не дивився й не дзвонив очима-дзвониками. Отямившись, падаєш із зеленого липового парашута на діл, поміж маків летиш полум'ям, уже вишняк, уже ліс, пташки перекочують у горлечках срібні намистинки, ворущаться сонячні зайчики й тіні, а рудої кізки нема, наче й не було, а

тільки привиділось, еге? Ось баба Килина йде поміж кущів, несе сніпок трави на оберемку, вжала для кролів, і тобі кортить запитати в баби Килини про дику кізку, чи не здибалася з нею в лісі, та мовчиш: а раптом кізка почує, що про неї говорять, і вже ніколи не навідується. в гості з Княжої гори? Баба Килина дивується, що гасаш у хащах, і лице в тебе чудне, мовби з якимсь дивом пострічався, додому гайда, ось я тобі суниць нарвала поласуєш, ходімо ж, дитино! Буркочучи, бере за руку й веде, а ти оглядаєшся назад, мовби хочеш пересвідчитись, що кізка не визирає з лісової гущавини й не дивиться тобі вслід очима-дзвониками.

Мати розкажує, слова її — малинові дзвоники, що видзвонюють журливу мелодію, ця мелодія починає боліти в твоїй душі, і цього погідного дня, після недавнього дощу, який блищить тремкими краплями на листі дерев, на траві та на картоплинці, світ одмінюється перед твоїми очима, Княжа гора постає такою, як у материній розповіді,

—

зима притрусила землю пухнастим снігом, дуби-нелині позодягались у сиво-золоті кожухи, берези стоять непогасними свічками, стовбури грабів чорні, мовби вугіллям їх намальовано, грона калини мерехтять рубіновою кров'ю, снігурі жаристо квітнуть на кущах, сяє соснова глиця, вітер дихає шпарким морозцем,

а дітлахи, розлетівшись зграєю по Княжій горі, спускаються схилом донизу, перегукуючись поміж собою, і голоси їхні гостро спалахують у студеному повітрі, аж осипаються жолуді з дубів од голосів, аж глиця сіється на сніжок, що біліє збіглим із горняти киплячим молоком, і шишкарі спурхують із ялин, бо такі дитячі голоси тривожно яскраві, такі дзвінко ламкі,

повпугувані в зимову одіж, дітлахи йдуть забродом, і тобі починає здаватись, що ти йдеш разом із усіма, йдеш зі своєю маленькою матір'ю, яка зовсім не така, як тепер, а наче сільська дівчинка, й ти також кричиш гострим голосом, що аж кришиться від тривоги на іскристі уламки, й морозець щипає за щоки, й зашпори голками всмоктались у пучки пальців,

і, налякані вашою ватагою-зграєю, налякані вашими батогами-голосами, то з-під одного, то з-під другого куща схоплюються зайці, прудко біжать униз по схилу Княжої гори, вони підстрибують клубками сірого вогню, вони петляють поміж дерев, зникають поміж кущів,

ген і дикі кози майнули, з-під їхніх ратичок сніжок пурхав легкими хмарками, кози скочили в яр, де там і пропали в хащах,

і сороки стрекотіли, то летючи поперед зграєю дитячою, то летючи позаду зграї дитячої,

і тут ударив постріл, шаркнуло раптовим звуком, наче то зовсім і не постріл пролунав, потім кілька пострілів злилось до купи, наче хтось із виляском ударив молотком по залізній рейці, і діти, широко розтягнувшись по схилу Княжої гори, закричали ще голосніше й розпачливіше, лиця їхні горіли рум'янцями, крізь які пробивались білі, сипкі плями холоду, й очі їхні цвіли колючими квітками, діти йшли поміж дерев і кричали, полохаючи дичину й женучи її попереду, на постріли, в поле,

яке вже просвічувалось поміж деревами,

— й ти почув, як куля просвистіла поміж тобою й твоєю маленькою матір'ю-дівчинкою, куля навіть не просвистіла, а проспівала невидимою пташкою, й ти зовсім не злякався, й твоя мати-дівчинка також не злякалась, ви вдарили ще дзвінкішими голосами, бо якийсь заєць біг не поперед вас, а на вас, і від вашого крику заєць сахнувся вбік, щезнув поміж кущів, і знову неподалік проспівала куля тонким пташиним звуком, і ви не злякались, ніхто не злякався, діти широким забродом посувались по киплячому молоку снігів, лиш один хлопчик, що йшов ізбоку й трохи попереду, ген через глибокий яр, чорнявий хлопчик, закутаний у вовняну хустку й озутий у биті валянки, що сягали до пояса, раптом цей хлопчик спіткнувся й став осідати, хапаючись руками за яворину, пальці його повзли по корі, й ти побачив його скривлене від болю обличчя, на якому корчилились губи, й очі його так само корчилились, і жебонів у нього з грудей чи то стогін, чи то хрип,

і ви з матір'ю-дівчинкою поспинялись, дивлячись на осілого хлопчика під явориною, а решта дітей, нічого не помітивши, й далі йшли та кричали, полохаючи дичину, вже наближались до узлісся, за яким проглядалось поле, що било пострілами, від тих пострілів там і сям позлягали зайці, й дикі кози позлягали,

а одна кізка бігла назад, кізка бігла поміж тобою й матір'ю-дівчинкою, й ви повмовкали, не лякаючи її скриками, кізка залишала слід, вона торочила сніг краплями крові, вишивала сніг червоним узором, збігала схилом Княжої гори все вище, тікаючи від пострілів і від смерті, а дитяча ватага-згряя все йшла на ті постріли,

й вам би йти на пальбу, та ви з матір'ю-дівчинкою відстали від гурту, намагаючись через яр перебратись до хлопця, що осів під явориною, сядучи сльозами на зсудомленому від болю обличчі і тримаючись обома руками за ноги, ви таки перебрались до нього, пораненого, намагалися звести з землі, беручи попід пахви, а він клигав на одній нозі, й там, де щойно сидів, ятрилась червоно пляма на снігу, від цієї плями ви не могли відірвати очей, наче заворожені,

і хлопець той чорнявий обіззався раптом, сказав, аби ви хутчій ішли по шоколад, бо німці вже перестали стріляти, отже, німці віддячують шоколадом усіх дітей, які полохали й гнали дичину з Княжої гори на узлісся, отже, біжіть хутчій, бо німці позбирають здобич, сядуть у машину й поїдуть собі, а ви зостанетесь без шоколаду, й попросіть для мене шоколаду, казав той чорнявий хлопець, бо я ж кричав найголосніше, хіба я винен, що от тепер ногою не годен ступити, ну біжіть, біжіть, бо німці поїдуть зі здобиччю, шоколад пропаде ваш і мій, а вони ж обіцяли вам дати по плитці шоколаду,

сорока стрекотала над вашими головами, підбитою птахою чорнявий хлопчина у вовняній хустині висів на ваших плечах, з поля вже не стріляли, зима на Княжій горі сміялась безмежною срібною усмішкою, скоро долинуло гарчання мотора, й машина з німцями рушила, залишивши зграйку дітлахів на узбіччі дороги,

й чорнявий хлопець у вовняній хустці плакав, що йому не дістався шоколад, і ми з матір'ю-дівчинкою вели його з лісу, вже в полі побачили кров на снігу від забитої

дичини, й так само торочка кривава слалася за вами, наче калиновий сік...

Знову на хатньому причілку сидиш у зеленому липовому парашуті, що шелестить листям, і кличеш до себе Княжу гору так, начеб кликав рідну матір, аби не барилась у колгоспному полі, а верталася б хутчій до домашнього вогнища. Кличеш довгохвостих сорок і диких кізок, а ще ж і зайців, бо зайці також водяться, а ще їжаків, гадюк, куниць, золотаво-пухнастих білок. Дід Гордій сидить під хатою в білій полотняній сорочці, струже ложку з деревини, й кучеряві стружки обліпили діда, як бджоли вошину. А що ти кличеш Княжу гору вголос, то дід підказує:

— Не забудь позвати борсука...

Виспівуючи в липі, слухняно кличеш борсука, хай навідається в гості.

— Не забудь лисицю...

Чом би й не покликати лисицю, і ти з липи співаєш до невидної звідси лисиці, щоб не барилася, а спускалась у село.

— І вухату сову поклич, і горличок поклич... За розумною дідовою порадою кличеш і вухату сову, й горличок, кличеш те, що літає, бігає та лазить, що гарчить і щебече, бо твоя душа готова вмістити в собі все, що вміщає в собі душа Княжої гори, у вас-бо споріднені душі.

— Ти, хлопче, такий, що й вовка покличеш. Кажуть, ціла тічка вовча на горі об'явилась. Ну, тічка чи не тічка, а таки недавно колгоспну ягничку зарізали, що лиш кісточки й познаходили. Вовка кликати не треба — він сам прийде.

Ось на твій клич із Княжої гори, мінячись у сонячному промінні, переблискуючи барвистим оперенням, летять птахи.

— Діду, горлиці летять!

Дід Гордій сидить під хатою в сивій хмарі розмаяного волосся.

— Діду, вже й лелека летить!

Лице в діда Гордія начебто багатшає ще на одну борозну, а стільки ж їх у нього, що не лице, а рілля.

— Діду, а качки дикі!

Очі в діда Гордія завішано мережаними повіками, за якими він сховався разом із усім своїм великим і загадковим життям.

Горлиці перелетіли в попелястому шумовинні повітря, лелеки відпливли на крилах-веслах, качки прохурчали, сойка майнула рябими крильми, зозуля пронеслась. А ластівок скільки! Ось тільки звірів ніяких із лісу не видно, але ж звірі — не птахи, що сп'ялись на крила й пурхнули на клич. А борсукові збиратися забарно. Лисиця хутчій прибігла б, але ж дорога неблизька, та й собак у селі страшно.

— Діду, візьміть мене з собою на Княжу гору, я ще ніколи там не був!

— Отуди? — дід Гордій показує рукою. — До неба?

— Еге, візьміть мене аж до неба.

— Е-е, синашу, до Княжої гори треба дорости. Дорости отут, на землі. Ти спершу дорости, а я потім візьму.

— Коли ж я доросту, коли? — кричиш у розпачі до всього світу.

— Скоро доростеш, — каже дід Гордій так, наче то білий світ озивається його вустами. — Поглянь на мене: ось я не встиг оглянутись, як уже виріс. Так і ти не зоглядишся.

Лишенько, невже знову навідалась дика кізка, почувши його клич, ген майнули ноги в дубняку, гілля від бігу її схлюпнулось хвилиною?

Привиділося, сонячні зайчики пустують...

Позбирались жінки до безумної Дарки Сторони, мастять їй хату зсередини і з вулиці, пахне кінськими кізяками, з якими розмішано глину для мастіння, пахне розмішаною глиною, пахне просяними щітками, які безкрилими птахами пурхають у жіночих руках, zostавляючи на стінах мокрі сліди, що хутко протряхають цього сонячного дня, сама хазяйка безумна Дарка Сторона готує для мастильниць обід, готує надворі, тут у неї літня кухня, вогонь через відчинені дверцята плити щось розказує аж десятком золотих язиків, а ти не відходиш від жінок, бо дуже боїшся чорних гиндиків, що ватагою поставали неподалік і знай чатують, по-булькуючи булькітливими голосами, знай стережуть, аби напасти на полум'я твоєї червоної сорочки, бо, звісно, завжди кидаються на червоне, а жінки-мастильниці гомонять, перекидаються крем'яхами слів, і крем'яхи-слова їхні аж наче порськими іскрами іскряться,

жінки-мастильниці, поміж яких і баба Килина, без якої не обходиться ні весілля, ні родини, ні звіднини, гомонять про дуплавого дуба, що росте на подвір'ї, дуплавий дуб зодягнений у зелену сорочку, з якої стримить костомаччям засохле гілля, сорочка тріпоче на вітрі, голуби співають-стогнуть у листі,

жінки-мастильниці говорять про Дарку, тільки в їхній балачці Дарка зовсім не стара, як оце нині коло плити на кухні літній своїй, а молода, й коси в неї висять до пояса, гадюками звиваються, й очі в неї такі сині й густі, що синіших і густіших не буває,

а староста Засядьвовк походжає перед нею в нових чоботях хромових, які грають на його ногах, наче то дві гармошки грають, староста Засядьвовк похльостує нагайкою по чоботях, по гармошках своїх, по музиці хромовій, смальцем намазаній, в одній руці тримає нагайку, а другою хоче обійняти Дарку,

тільки Дарка йому не дається, випорскує, й коси гадюками випорскують, а староста Засядьвовк говорить, як то любив і любить Дарку й сина Грицька їхнього любить, ніколи так жінку й дітей від своєї жінки не любив, мабуть, наслано, мабуть, наворожено, бо як споконвіків водились відьми на Княжій горі, то й не переводяться,

бачиш, Дарко, поліцаї з німцями вже зняли з коловорота ланцюг, прив'язують Грицька ланцюгом до дуба, хай хоч як смикається, а не вирве дуба з землі, вже руками-ногами не ворухне, а затятий такий, затятішого світ не бачив, його другий день мордують, а він не признається, таки геройська дитина в тебе від мене,

але хоч би й як мовчав, а мусить признатись, де ховаються партизани в лісі, бо сам партизанить, бо знає, було не попадатись у наші руки, а попався, то кажи, хлопче, а коли ти впертий такий, змусимо матір заговорити, мати знає, з ким ти водишся і куди бігаєш до лісу,

комендант Хорст додумався сина мордувати перед матір'ю, з біса мудра голова в коменданта Хорста, українська голова на такі мудрощі нездатна, авжеж, куди українській голові супроти німецької,

то признавайся, Дарко, бо вже твоєму Грицькові одне вухо для постраху відрізано, бритва гостра, з німецької сталі, від одного вуха не затупиться і від другого вуха не затупиться, чуєш, Дарко, можеш врятувати сина, а не хочеш, камінна в тебе душа й камінне в тебе серце, тобі дорожчі партизани, чужі люди, а не кров рідна,

таж Грицько вже ніколи не почує дівчат, їхній дівочий клич не западе йому в обтяті вуха, а все ти винувата, Дарко, перед сином своїм винувата

й переді мною винувата, бо я ж батько Грицьків, а мушу чи йти таке бузувірство й чиню не зі своєї волі, вони й без мене наругу над ним вчинять, як чинять над усім білим світом,

еґе ж, мовчиш, ось Грицько вже без ока, німецька сталь скільки очей скосила, не побачать життя, що для німецької сталі двоє Грицькових очей, уже не бачить на обоє, вже матері своєї не бачить, уже світу не бачить, ніч настала чорна для нього,

це ти його осліпила, бо тобі партизани в лісі дорожчі від рідного сина, та невже серце твоє не здригнеться, га, та не рвись ти до нього, однаково не підступишся, то не я тебе по ногах б'ю нагайкою, то нагайка сама собою сіпається, сама січе,

ще говорити годен Грицько, але мовчить, наче заціпило, то зараз йому посправжньому заціпить, уже не обізветься, вже тебе матір'ю не назве, бо чи ти варта називатись матір'ю, коли звірі до свого плоду сердечніші, та стій, не рвися, так його від катів не порятуєш, а можеш порятувати, ще можеш,

поки нашому синові не дістали серце з грудей, щоб показати, щоб мати побачила серце свого сина, ще жодні-сінька мати не бачила серце свого сина, а ти побачиш, а ти натішишся кривавим серцем свого сина, бо тобі, либонь, не терпиться побачити його в руках катів,

бо тобі любіше глянути на серце свого сина, аніж сказати за ту банду, яка не дає дихнути німцям, від якої життя немає комендантові Хорсту, яка й на мене чигає за кожним кущем на Княжій горі,

тож, лютий звіре, дивися на серце свого сина,

ще воно живе в кривавих руках,

іще воно здригається,

й чому ти не осліпла від серця свого сина,

еґе ж, бийся головою об землю, їж сиру землю, сховайся в землі, щоб не бачити такого,

староста Засядьвовк із поліцаями та німцями поїхали машиною, залишивши криваве серце її сина в траві, й коли Дарка підвела знетямлену голову, то побачила прилюдного рябого пса біля воріт, хотіла скрикнути, а голос у неї сів, лиш сапко так сапнула, й пес загарчав, вишкіривши зуби,

тоді й мова віднялась у Дарки, тоді обездумала вона, з тих пір і не чує, до світу не говорить, і світ не говорить до неї,

жінки-мастильниці, балакаючи, вже хату змастили зсередини та з вулиці, посідали за столом під яблунею, полуднають отим, що їм безумна Дарка зготувала, чорні гиндики вже з подвір'я за ворота, від воріт через дорогу до озера, пасуться біля озера, а ти не йдеш полуднати з жінками-мастильницями, бо не наробився,

ти надибав черепок, нагортаєш у черепок жару з плити й покрадьки несеш до старого напівусохлого дуба, обертаєшся до мастильниць, чи не стежать за тобою, чи баба Килина за тобою не дивиться, і висипаєш жаристі вуглики в дупло, потім іще набираєш у черепок жару в плиті, знову в дупло висипаєш, із дупла сотається димок, синьою хмаркою куриться, надibuєш віхоть клоччя, запихаєш і клоччя в дупло, ще запихаєш всохлий бур'ян, тріски, дим пасмами в'ється з дупла, а жінки-мастильниці обідають під яблунею, мовчазна Дарка Сторона полуднає з ними, якась там бесіда точиться,

пропав той Засядьвовк із села, деь ковтнула його війна, а може, й не ковтнула, знайшов собі лігво за океаном,

а жар у дуплі вже не тліє, жар уже розгоряється, поймаючи нутро дерева, косичиться дим, а потім із дупла вискочив язичок вогню, мовби то білочка вискочила, вискочила — й сховалась, потім уже дві білочки вискочили, танцюють у дуплі, вже не ховаються,

і коли дуб спалахнув, то жінки-мастильниці скочили за столом, баба Килина скочила, безумна Дарка Сторона скочила, в усіх дикі-предикі очі, бо чого ж це дуб зайнявся і горить, і начебто блискавка не вдарила в дуб, ясний день, гроза позавчора пройшла,

добре, що посеред обійстя стоїть дуб, вогонь не перекинеться на хату й на хлів не перекинеться, й до сусідів далеко, якась лиха година запалила дерево, саме хіба зайнялося б, жінки-мастильниці товчуться довкола дуба, наче сороки, а він усе дужче поймається полум'ям, полум'я рветься з грудей дуба вгору, дуб аж починає стогнати, ледь-ледь гуде, біль і гнів у стогоні, й ти лякаєшся його живого болю та стогону, біжиш геть, аж макітриться в голові, пролітаєш мимо обійсть, уже й школу поминув, уже далеко від хати Дарки Сторони, а чомусь в очах горить охоплений полум'ям напівусохлий дуб, стогне у вогні живим криком, аж душа твоя крається, і здається, нікуди не втекти й не забігти від того вогненного страждання...

Два чорні дядьки (обидва наче з комина вилізли, де обібрались у сажу, з якої лиш очі поблискують голубими яєчками) йдуть стежкою з Княжої гори, ступають один за одним, і тримають дядьки на плечах свіжозрубану грабову тичку, з неї навіть не все листате віттячко стесано. Дядьки йдуть статечно, й жердина поміж ними прогинається, бо таку важку ношу до неї підв'язано. Підв'язано мотузками за лапи, а довгий хвіст по землі метляється, як мітла, мете куряву на стежці, а гостра морда звисає вбік, і язика червоного видно в пащі, й ікла стримлять гострі, аж морозом по шкірі дере. Та це ж вовк дивиться на тебе витріщеними мертвими очима, хоч і мертвими очима — а як люто дивиться, ось зараз, здається, і рикне скаженим риком, ось зараз вивернеться з жердини, бо хоч і здорові дядьки, але чи втримають отакого велетенського вовка, хай

навіть мертвого! Страх б'є в голову, й ти щодуху тікаєш від їхньої впольованої страшної здобичі, яка лякає не менше за живу,

а може, ще й більше, бо де ж це бачено — вбитий вовк! А коли страх поступово тане, вискакуєш зі схованки в бузині та й біжиш гуличкою вслід за впольованим вовком, і скоро знову стає страшно, бо на кутку загавкав один та другий собака, їм відповіли інші собаки, й тепер кругом гримить такий собачий лемент, що й застрелений вовк злякається, не тільки жива людська душа, й від того собачого валування мовби день потемнів, і сонце пригасло, й оті дядьки з рушницями за спинами ще дужче почорніли, — й раптом очі твої бризнули такими сльозами, як горох. Очі бризнули горохом сліз, і вже за їхньою пеленою ясний день і зовсім споно-чив, а дядьки з вовком стали розмитими, наче розтанули й зникли. Невідь-звідки надійшов дід Гордій, каже тобі не плакати, а як ти не плакатимеш, коли сльози самі котяться. А ще ніхто в нас за вовком не плакав, каже дід Гордій, краще б за ягницею поплакав, що вовк зарізав, а він хіба тільки одну ягницю зарізав! А ти й сам не знаєш, чому за вовком плачеш, чому сльози котяться за тим здоровенним сіроманцем, а не знаючи — ще дужче ридаєш, затуляючи долонями лице, щоб на світ не дивитись і щоб світ на тебе не дивився. Дід Гордій веде тебе за руку додому — й знай усім по дорозі розкажує, що ти за вбитим вовком так побиваєшся. Всі дивуються, що така чудна дитина, чудніших і н&буває, бо ще ніхто в їхньому селі, ні в сусідніх селах за вовком не плакав, ну, вродиться ж таке, правду сказано, від вітру. Може, про того впольованого вовка мало б хто в селі довідався, якби ти не плакав за ним, а то ж усім запам'ятались твої сльози пекучі — ну, мовби дощ із хмари падав, дощ твого великого жалю дитячого.

Ранок — це рожева птаха, що прилітає із-за Княжої гори, за рожевою птахою прилітає білою птахою день, на зміну білій птасі прилітає сірою птахою вечір, а вже ніч прилітає з Княжої гори птицею чорною.

Ось іще скрізь сіріє птахою вечір, ще птаха-вечір дзьобає зорі в небі, п'є росу по левадах, кутаючись і гріючись у млистому туманці, але вже має тікати з села, бо ви тільки погляньте на Княжу гору! З-за неї виростають і виростають темні крила, затуляючи небесні прозорі високості, вони все помітніше клубо-чаються, насовуючись на село, барви на перах рухомих хмар міняються, мішаються, вони ще не витворили якогось остаточного кольору цієї птиці, яка летить, її остаточний колір має витворитись аж тоді, коли вона прилетить із-за гори, затуливши небо і полонивши землю. Княжа гора вітриться тьмавими сплесками під грізними крильми могутньої й невідворотної птиці, село западає в усе глибший та глибший морок, що подекуди жевріє освітленими вікнами хатів, і вже скоро хижа птиця ночі всідається між небом і землею, погасивши зорі та місяця, щоб здаватись іще страшнішою і всевладнішою. Від неї треба заховатись до хати, але й із хати чутно, що чорна птиця на гадці не має спати, як то сплять птахи вночі, вона шумить листям у саду, гілкою груші стукає в шибку, шарудить якоюсь галузиною на стрісі, глухо дихає в комин, їй би вгамуватись, а вона, либонь, уже б'є могутніми крильми, а вона починає гоготіти громом, а їй із очей уже прискають довгі й раптові приски блискавок, і хата сповнюється тривогою. Бо прилетіла гнівна чорна

птиця з Княжої гори її посланцем, отже, то Княжа гора послала свій гнів сюди в долину до людей, і ти, шулячись, краєчком свідомості здогадуєшся, за віщо такий гнів наслано, його наслано, мабуть, за отого вбитого вовка. Авжеж, бо Княжа гора з вовком заодно, для Княжої гори всі рідні діти — хай лисиця, хай борсук, хай кізка, ото ж і вовк для Княжої гори є своїм сіромашним духом, і вона оплакує його смерть так, наче рідна мати. Чорна птиця ночі все кублиться й кублиться на землі, говорить громом, дивиться вогнем блискавок, аж хата злякано здригається, й ти непомітно засинаєш, бодай уві сні рятуючись від гніву чорної птиці, хай би вона швидше відлетіла, хай би замість неї прилетіла рожева птиця ранку, пахнучи м'ятою і свіжою росою. Просипаючись уві сні, чуєш гуркітливий голос птиці, що гнівається й гнівається, вогнями блискавок блимаючи у вікна, й жаль за сіроманцем просинається разом із тобою, наче він також твій зведений родич від вітру. Так само, як стрекітлива сорока чи дика кізка, названі матір'ю твоїми сестрами, а вовк — уже начебто брат, тільки якийсь недобрый брат, але ж коли розкинути розумом, то хіба в людей не водиться братів недобрих, кровожерних, але ж і їх так само шкода, серце й за ними побивається. Вкотре просипаєшся, а чорна птиця все кублиться, все гнівається, аж хата від її гніву труситься, мабуть, ніколи й не відлетить.

А потім не віриш своїм очам: вийшовши на подвір'я, бачиш рожеву птицю ранку, що вже летить із Княжої гори! Від чорної птиці де-не-де лиш по темній пір'їні видніє, розгубила то в затінку дерев, то в яру, то під стіною лісу, а рожева птиця ранку летить хвиля за сонячною хвилею, і в її світлі село сміється теплою материнською усмішкою, й сам ти усміхаєшся — до нестримної рожевої птиці, яка таки прилетіла, прогнавши птицю чорну, всміхаєшся до Княжої гори, яка від усієї своєї щедрої душі подарувала цю веселу птицю всьому білому світу!

А до тієї печери-чернери щоб ти й не заглядав, бо голову тобі відірву так, як ти був скрутив голову тому соняшнику, хоч, може, тобі однаковісінько — що без голови, що з головою! Ту печеру-чернеру попід усією Княжою горою поточено, й хто відає, чи людьми поточено, чи водою поточено, бо, трапляється, люди точать, як води, й води точать, як люди. Княжа гора сидить на підземних печерах-чернерах, мов степова орлиця на гнізді, гай-гай, уже скільки століть відшуміло, як вона оберігав своє гніздо, а що в тому гнізді — сама вона лиш і знає, мабуть, таємниці. Мабуть, багато таємниць назбиралось, та таких, що шкода Княжій горі у свої підземні таємниці та ще й когось утаємничувати, ото ж і сидить на них орлицею. Бачив, звідти вилітають сови, що денного світла бояться, кажани там водяться, всяка нечиста сила, що проти ночі й згадувати страшно, а людям дорогу в печеру-чернеру заказано, може, тільки нашому діду Гордію й не заказано, от. Хіба дід живе? Дід вештається поміж днем учорашнім і завтрашнім, наче йому пристановиська нема в дні сьогоднішньому, то йому не страшно і в печеру-чернеру заглянути, як у своє вчорашнє життя, а потім назад повернутися до нас. Оті старі гроші, з якими ходив у крамницю торгуватись, де дістав? А в печері-чернері дістав та й додумався, ірод, із ними на білий світ поткнутись! Та з такими грошима лиш у печері-чернері й торгуватись, там теж крамниця має бути, а в тій

крамниці й товари такі, що за старі гроші відпускають їх, а за нові гроші нічогосінько не купиш. Бач, дитино, який наш дід Гордій багач, але не спромігся з печери-чернери гостинці принести ні для баби своєї, ні для внука, немов у нього ще є десь баба чи внук або має гроші берегти для якогось іншого життя. А може, дід Гордій і береже знайдений скарб для якогось іншого життя, хіба вгадаєш, коли він вічний: либонь, ні початку йому немає, ні кінця. Отож, лиш дідові й можна в оту печеру-чернеру й назад, а тобі зась, бо чого тобі в те минуле життя заглядати, коли його в тебе не було? А раз у діда Гордія було те минуле життя — хай заглядає, хай собі вештається з порожніми руками туди-сюди, аби здавалося старому бовдуру, що й він до якогось путнього діла приставлений. Та не подумай, що він справді по ті гроші внадився в печеру-чернеру, що йому справді закортіло в своє минуле життя позаглядати. Спершу він подався туди по свого коня Гнідка, був колись такий жеребець у діда. Й чи цигани вкрали, чи якась холера, а тільки пропав Гнідко. Скільки по ярмарках обходив дід Гордій, думав зловити циганів, а все марно. Ось і сказали дідові, щоб у печері-чернері шукав, начебто лиш там Гнідко міг пропасти, ну, дід внадився під Княжу гору, бо, кажуть, у горі всякої всячини багато пропало. Дід не знайшов коня, бо печери ж ті — без кінця та краю, десь там Гнідко бігає й досі, а дід і досі шукає, в минуле своє життя ходячи й ходячи, отож і гроші трапились, і ще всяке добро трапляється, тільки ж не бере додому, бач, перетрудити рук не хоче.

Чудний, ти не відав, що хата — це і є вхід у печеру-чернеру, чи ступаєш у її роздзяплене вийстя, з колючих чагарів назустріч летять сови золотаво-круглоокі, з гостряків на стелі звисають кажани, летючі миші шугають над головою з моторошним шелестом-хлюпанням, стіни мокрі від патьоків води, іскристо зблискує вогке каміння. В печері-чернері ледь світиться, наче її осяюють нічні світлячки. З шерехом осовується глина, дзяпотять краплі, й пронизлива сирість діймає до кісток. Здається, твоє дихання відлунує так погрозово луною, що тамуєш подих. У попелясто-сірому тумані видніється рукавець, у якому начебто світліше, ти зі сторожким ляком звертаєш сюди, ступаючи по глейкому й слизькому, наче остерігаєшся спіткнутись на гадюччі, далі в стіні — ще світліший відгалужується рукав — і вже тут стеля повищала, під ногами зелена трава, цяткована квітами, попереду в досвітньому тумані за осокою блищить озерце, на березі озерця пасеться кінь гнідий, наче жолудь, якась сила виносить тебе на коня і, вчепившись за гриву, ти вже їдеш верхи, чуючи в грудях холодок тривоги. Зовсім низько над головою висять імлісті зірки, наче кетяги калинових ягід, та дедалі грона зірок вищають, бо стеля в печері-чернері дальшає, і це вже навіть не стеля, а небо у скуйовджених хмарах. Дивно, що дід Гордій так часто ходить шукати свого коня, який таки справді забіг під Княжу гору, й досі не знайшов, хоч що тут шукати Гнідка, ось він, заблуканий кінь, ситий, доглянутий, і так славно скаче риссю — вперед, і вже далеч кругом неокрая, луг обертається на ковильний степ, ген дрохви й стрепети, ген скіфська могила й кам'яні баби, ген табун сайгаків, а над ними ширяють шуліки у високості. Гнідко ірже — гримить сурмою, й наче у відповідь на кінське іржання на шовкових хвилях степової тирси зринають хижо зіщулені постаті кінних вершників у

гостроверхих хутряних шапках, і занесені вгору шаблі у їхніх руках цвітуть дзеркальним сяйвом, вершники скачуть навздогін, ну ж бо, Гнідко, виручай, бо зброї для захисту нема, бо лиш на тебе надія! Гнідко розпластується над землею, грива кипить окропом, ніздрі наче аж полум'ям дихають, буйний степ летить назустріч, а в буйному степу летять назустріч кам'яні баби, сизі чайки, бабаки, дикі груші, полинні пахощі б'ють у груди, а обрій відступав й відступає, наче смуга морського прибою, повита танцівливим маревом. Кінних вершників у гостроверхих шапках уже й не видно за тобою, пропало дзеркальне сяйво шабел у їхніх руках, серце у грудях сміється й плаче від гострої радості, а кінь уже біжить не в степу, а продирається крізь пушу, мох зеленіє на стовбурах дерев, перегукуються пугачі, якась звірина з хашів блимає жаским плавленим золотом червоних очей, якась хижа птаха стулила дзьоба так, наче клацнули дві сухі мертві кістки. Ген мочарі, багно зітхає безоднею в грудях землі, примарні вогники тремтять над багном, румовисько напівзів'ялих і напівзогнених очеретів, і така безнадія кругом, що краще б ведмідь у пралісі заревів одчайоно, порушивши це запустіння, гайда. Гнідко, гайда, бо лиш на тебе й надія. Чвакає під копитами, рветься баговиння, кінь у милі, кривава піна пухириться на губах, і зрештою стелиться піщана стежка, ліс рідшає та відступає, світлішаючи, он уже знову степ вигойдується тирсою, як ізнагла за спиною, з-над лісу виринає зграя птахів, і попереду летить неправдоподібний шуліка, такий він великий, тікаймо ж. Гнідко, це за нами погоня, щоб кістки наші оббілювати, щоб наші очі видзьобати. Й коли хижі птахи вже мало на плечі твої не сідали, високе небо наче впало на голову, й посвист пташиних крил зостався ззаду, й тепер Гнідко знову опинився в печері-чернері, вузькій та похмурій, з глеюватими слизькими стінами, кінь ступав засапано, чвакаючи копитами в дзюркітливій воді, дедалі темнішало, наче тут лише вгадувалося світло деревних світляків, і ти боявся, що в цій темряві Гнідко зникне так само зненацька, як і появився, знову пропаде в моторошних нетриськах під Княжою горою, й знову дід Гордій ходитиме на пошуки, як усеньке своє життя ходив, усе маргію й марно. Спочивши з коня, пестив і пестив густу гриву, вдячний Гнідкові, що порятував із таких страшних пригод, що тепер ось виводить із печери-чернери на світло, ну, конику, гайда-гайда, вже зовсім близько зосталось до виходу, ото дід Гордій зрадіє пропажі, яка знайшлась нарешті, ось уже й білий світ видніє попереду, тому-то ти так і хоркаєш, ніздрі роздуваєш та вухами стрижеш!

— Діду Гордію! Бабо Килино! Мати!

Голос твій дзвенить на вустах, як дзвенить веселка в омитому після дощу небі. Після сну голова крутиться, а тому й ранкове повітря крутиться, наче його вітром гойдає, наче й тебе разом із подвір'ям гойдає. В тій хитавиці добігаєш до діда Гордія, що лагодить саджалку на рибу, береш за суху корчувату руку.

— Діду, ходімо! — чомусь кричиш ти, начебто дід у якійсь далечині, а ти намагаєшся докричатись до нього.

Дід зводиться з колоди на причілку хати і, в одній руці тримаючи недолатану саджалку, другу кладе на твою теплу голову, гладить шкарубкою долонею, що дере так,

наче дубова кора.

— Куди йти? — питає дід. — Чи ти не приболів уві сні?

— Діду! — кричиш ти — й не можеш викричати своєї радості, яка аж зір сліпить. — Діду! Ходімо! Я вам таке покажу!.. Таке покажу!..

— Що ж ти покажеш, дитино? Відчиняєш двері хліва — й показуєш пальцем у півморок, що пахне сіном:

— Дивіться, діду!

Дід Гордій вносить до хліва сиву голову спокійно, мовби остерігається розхлюпати туман сивої хмари, що увінчує його. Розглядається по хліву, підбирає біля жолоба кинуті вила-згрілі й ставить до стіни.

— Нічого не бачу, — бубонить.

— А кінь! — кричиш із-за порога та й ступаєш у хлів. — А кінь Гнідко?

— Який кінь Гнідко?

— А-а... ген... кінь Гнідко...

Й замовкаєш, наче тобі вмить замок накинуто на рота. Бо в темному кутку, в який цієї ночі ти з печери-чернери привів гнідого коня, лиш гребенясту білу курку видно, курка моститься на гнізді, щоб ізвестись, та, потривожена, з сердитим кудкудаканням вибігає за поріг.

— Та який кінь? — бубонить дід Гордій. — Корова вже на паші, баба Килина пасе, ось курка ніяк не вкуб-литься...

Де кінь, де кінь, де кінь? Куток у хліві, затягнутий павутинням, повижирав дерев'яні дилюки-ребра. Ось тут стояв цієї ночі, доторк гриви досі чується на пальцях, вогке дихання кінських ніздрів досі лоскоче щоки. Дід Гордій крутнувся сюди-туди по хліві та й подався латати свою саджалку, бо ж на Дніпро готується по рибу, а ти як приріс ногами до підстилки та мерви в хліві, не зрушиш і тремтиш, наче оті степовики ось-ось наздоженуть, а Гнідка нема, щоб порятуватись, наче й зграя хижих птахів налетить, а як порятуватись від них без Гнідка?..

Княжа гора, увінчана короною сонця, простирається вдалечінь незбагненною загадкою, від якої не можеш відірвати очей. Наче зором прагнеш проникнути в глиб тієї загадки, знову побачити все те, що привиділося цієї ночі, в печері-чернері вгледіти Гнідка, що він таки повернувся туди.

А баба Килина, прочитавши твої думки, жебонить голосом-струмком:

— Лиш у печеру не заглядай, бо там ніч стоїть, а дня в печері не буває ніколи...

Вечір, жовтий місяць схиляється над тобою, але чому ж він так низенько схиляється, що можна простягнути руку й помацати? Це зовсім не місяць, а баба Килина схиляється, але ж чому вона замість обличчя світить місяцем і цей місяць дивиться бабиними очима й озивається бабиними губами... Хвороби, чого ви напосіли дитину, гайда з його серця — услід за сонцем ідіть, де б це мазі рудої бичачої взяти на вас! Де б це трави чорної взяти, щоб і думка не думалась про жовч орлину! Дитино, хвороби твої виймаю з вічок і вушок, із носа і рота, з мізжечків та язика, з маківки і шиї, з плечей і передпліч, із спини і хрящиків... із серця й легень твоїх, із грудей і боків

твоїх, із печінки, селезінки і нирок... із черева і кишок твоїх виймаю хворобу, з міхура та з пупа... зі стегон і колін, із п'ят і стіп твоїх, із гузенця, чересел і ягодиць... із усіх кісточок твоїх, із жил та сухожил, із пальців, п'ястуків і нігтів твоїх виймаю хворобу словом своїм... Кланяючись небу високому над Княжої горою! Небо високе, пришли дятла білоспин-ного і шпака, курку сутанську і горлицю кільчасту, гуску малу білолобу і чаплю єгипетську, сову яструбину і зозулю чубату, хай заберуть у дитини прокляття мороку і морок свідомості. Кланяюсь водам на Княжій горі! Сині води, пришліть дерихвоста лучного і сивку золотисту, кречітку і крем'яшника, червонозобика і травника, крячка світлокрилого і крячка білощогого, хай у дитини заберуть болі болящі. Кланяюсь вершинам підхмарним на Княжій горі! Вершини підхмарні, прийдіть зеленою рутою і болотяним виноградом, барвінком хрещатим і материнкою-душинкою, іванковим зіллям і купиною, бук-травною і калганом, заберіть у дитини безмов'я й поверніть мову, хай мовою знову стане дужа й весела! Прийдіте, звірі і звірята, мурахи і мурашата, прийдіть оті, що по землі повзають і землю риють, заберіть у дитини страх і неміч, а поверніть відвагу і силу... Небесам слава за ласку, землі слава за міць, повітрю слава за добро, бо дивимосся на світ очима сонця, бо дихаємо вітром, бо дух наш є повітря, бо тіло наше — земля... Баба Килина з обличчям жовтого місяця схиляється низько, закликає та молиться, просить та благає, кланяється уклінно, й хвороба легшає, тепер хвороба така — як павутинка, й тепер ти — як павутинка, й тепер твоя свідомість — як павутинка, що силою і владою Княжої гори пливе й снується в цьому світі, і здається, що то Княжа гора озивається голосом баби Килини, повертаючи здоров'я, сточене якоюсь їдучою тужбою, непомірною для твого серця.

Жовтий місяць бабиного обличчя немов за хмару заходить, мова затихає так, як затихає весняна злива, що хлющить у смарагді молодого листя. Гнідий кінь стоїть на річковій обміліні, довкола його ніг сріблом грає дрібна риба, а чайки з хвилястими крильми літають так низько, що ось-ось самі заплетуться в розплавлену мідь пухнастої гриви, щоб маяти в ній живими квітами. Сніп сонячного проміння — немов довга прозора щітка, яка розчісує шерсть на гнідому коні, бери ту сонячну щітку до рук — і мий кінські здухвини та груди, мий мідну гриву та ноги точені! Кінь ірже, сміється сурмистими очима, б'є копитом по воді так, що срібна риба з бризками-жуками віялом спалахують над річкою, й ось ти вже знову сидиш верхи, пальці повлипали в мідь гриви, й Дніпро приймає вас у м'які обійми, хвилі обтікають гостру кінську морду, плещуться на твоїх колінах. Від берега течія слабкіша, та далі дужчає, чайки вже прагнуть заплестись у вихори твого чуба, риба б'є Гнідку в груди, треться коло твоїх босих ніг. Дикі качки спершу сполохано кидаються врозтіч, та скоро вже не бояться, зовсім близько погойдуються на хвилях, наче танцюють, наче творять свій качиний хоровод. Кінь долає течію тугу, як напнуте полотно, й тут, на попутному полотні течії, грають білі лебеді, схожі на розквітлі на воді лілеї, і тепер ви пливете поміж цих лебединих лілей, скоро запливаєте в протоку, затягнуту панциром куширу, тут немов кладовище напівзатонулих корчів і стовбурів, дух їдучий, мов од вапна, б'є в очі, квачем затикає горло, тут нема ні качок, ні лебедів, ні риба не грає, ні рак не чіпляється за босу ногу, а

тільки мертвотний сморід мертвої пустелі. Велика ропухата жаба сидить на слизкій колоді, очі в жаби виричені, неживі, й раптом жаба не стрибає, а звалюється з колоди у в'язке баговиння, булькає каменем. Чапля, що сконала зовсім недавно, сидить між чорного гілля всохлого куща верболозу, а з дзьоба її стримить заснула рибина. Раз по раз на поверхні скипають пухирі повітря, наче миттеві ступи, глухо лопаються, стріляючи ядушливим чадом. Очі самі склеплюються, наче повіки важніють від залізних замків, голову стиснуто обручем безнадії, на грудях лежить тягота, мовби ніколи вже не вибратися з цієї мертвої водної пустелі, та Гнідко розбиває грудьми перепони, його могутня спина вигойдується під тобою, мов дубовий човен-довбанка, тільки ось цей човен живий, і вже наче меншає кругом баговиння, корчів, корінняччя, повітря посвіжішало, на поверхні течії зблиснули чисті струмені. Очі твої розплющуються, цупкий обруч уже не стискає голову, з грудей спадає вагота, бо й мла довкола розсмоктується, крізь неї просівається проміння, і вже ось перша чайка зродилась із того сонячного проміння — й щезла, та скоро вигулькнула друга, третя! Скоро Гнідко вже лисніє від сонячного молока, вже його грива пливе в чистій блакитній воді, зграйка дрібних рибок спурхує попереду над водою, ген похитуються на хвилях гордовиті чаші білих лілей, а трохи далі за ними цвіте на воді лебідь, наче велика жива лілея. Повітря пахтить квітами, якими міниться близький берег, і ти вбираєш у себе принесені вітерцем пахощі луку, які зціляють і лікують серце. Вийшовши з річки на берег, Гнідко аж дзвенить саяливою мокрою шерстю, і краплі води скочуються з нього живою ртуттю, щоб померхнути в піску, й ти гладиш коня тремтячою рукою, намагаєшся припасти губами до його великих губів, і смієшся з хворобливим схлипуванням. Тягнеш і тягнеш в обіймах руки до кінської шиї, але чомусь уже не знаходиш Гнідка, а руки торкаються жовтого місяця, на якому несподівано проступають очі баби Килини, і ллється голос-струмок баби Килини, і в його жебонінні віддзеркалюється Княжа гора, авжеж, Княжа гора, якій баба Килина дякує й кланяється, дякує й кланяється, що не погордувала, що змилостивилась, що прийшла травами, птицями й звірами своїми, порятувала дитину від недуги, спасибі ж тобі, Княжа горо, доземне.

Хто зі старих без костура вишневого чи грушевого не обходиться, хто пособляє собі залізною ковінькою, а ти для баби Килини заміняєш і костур сучкуватий, і ковіньку незламну — бере тебе баба за руку — й гайда по селу. Вона — сільське радіо на моторних ногах, вона — сільський телевізор із меткими, видющими очима.

— Та ніяке радіо зі мною не зрівняється! Радіо вночі не балака, а мені й дід Гордій не замкне на ніч рота...

Ось цього дня біжиш у бабиній руці, а що баба непокваплива, а що баба ціпами старих ніг старанно молотить пісок на стежці, то біжиш ти весь час немов на одному місці, гарцюєш віхтем полум'я у живавій руці.

— Йдемо на весілля, світ ще не бачив такого весілля...

— Та чого вам на весілля, чи ви дівка?

— О, я не дівка, ти не парубок, а йдемо! Скільки вже бабою Килиною виходжено по

весіллях, та все ж разом із тобою, бо ти в неї за посох, а такого весілля світ справді не бачив...

Хата стояла не в падолі Княжої гори, а на згірку, вже в лісі, і, вкрита сивим цинком, скидалась на сиву заляклу птаху. В хаті вже набиралось гостей, за столом знайшлося місце й для вас, та хоч як ти витріщався по хаті — не знаходив молодої та молодого! Як ото завше водиться, що молода — в шумовинні весільної фати, у биндах, у квітках, що молодий — у палахких рум'янцях на щоках, із веселими, якимись ураганними очима, із заметільне звихреним чубом. Позбирались у хаті чи такі старенькі, як баба Килина, чи трохи молодші від них, пили по чарці, гомоніли.

— А де музика? — поспитав пошепки.

— О, який танцюрист, без музики не обійдеться, — так само пошепки відказала баба Килина.

— А чом не співають?

— Бо порозучувались, тільки ти один тут співочий.

— А де молода?

— Колись узнаєш, дитино, — зітхнула баба.

— А де молодий?

— О, прилип, як шевська смола... Ген молодий, хіба не бачиш? Хазяїн — молодий, Остап Кіндратович...

І кивнула головою на літнього чоловіка з поораним зморшками чолом, із таким самим поораним лицем. Груді його сяяли орденами та медалями. Коло Остапа Кіндратовича сидів син зі своєю жінкою, обоє ваші сільські вчителі, сиділи діти їхні, все хлопці, вервечкою біля них, виразами облич нагадуючи не тільки батька, а й діда.

— Так у молодого ж — онуки!

— Хіба онукам зась на весілля до свого діда! — мудро заперечила баба Килина.

За столом заспівали пісню, тільки не веселу, як годилося б, а журливу, й несподівано сивий молодий Остап Кіндратович затулився долонями, й крізь пальці просочилися сльози. Пісня ще трохи погойдалась на сумних крилах у хаті — й згорнула крила. Син-учитель пригортав батька до себе, заспокоював:

— Весілля ж, тату, весілля!

А в самого сльози бриніли в голосі.

Хотілося чкурнути з-за столу, втекти надвір, бо що ж це за весілля без молодої, що ж це за весілля, де за молодого хоч і знатний колгоспний комбайнер, але ж голуб він уже сизий, що ж це за весілля, де ллються сльози! Й ти вже вислизнув із-за столу, а що баба Килина мала тебе за свій подорожній посох, то твоя рука не випурхнула з її руки, опинились ви з бабою надворі вдвох. За звичкою — бо куди проти неї радіо чи телевізору! — вона розмовляла з якоюсь тітонькою, що пристала до вас, а ти ловив їхню річ, і та річ перед твоїм зором оберталась на видиво живе.

— Була в Остапа на весіллі, — сокоріла баба Килина.

— Хай господь милує, — вишневощока тітонька їй. — Світ усього набачився, а такого весілля ще не бачив.

— Коли воювали, а воно й досі горя скільки! Тож Остап партизанів у лісах за Дніпром, і Меланка з ним у лісі партизанила.

— Там полюбилися, либонь.

— Чи в лісі полюбилися, чи раніше, до війни, а як Меланка ввійшла в тяж, то він послав її в село, аби в селі родила, а не в землянці. Вона в батьків народила, ховалась у батьків, та хоч як ховайся — людські очі побачать скрізь. Донесли німцям, що партизанка ховається в селі.

— Ще мати її жива, тільки недочуває, славна така...

— Таж і мати Меланчина була на весіллі, і батько Меланчин прийшов би, та переставився...

— Батька теж пам'ятаю, якимось такого великого сома несе з Дніпра, на плече поклав, аж присідає під сомом.

— То німці взяли Меланку з дитиною.

— Атож, із дитиною, — згоджується тітонька, яка все це знає, але ж баба Килина розказує так, наче ніхто краще неї не знає.

— І на шибениці повісили її разом із дитиною малою, висить Меланка — й дитя як сховала за пазуху, як пригорнула руками, так і тримає. А зняти не можна й порятувати не можна, бо вартують. Не бачити б такого ніколи й плачу такого дитячого ніколи б не чути.

— То Остап уночі з лісу прийшов із партизанами, так зняли Меланку з шибениці, хлоп'я мало не задубіло, та врятували.

— Врятували, сидів ниньки в батька на весіллі, з жінкою та діточками. — Й за руку тебе смикнула баба Килина. — Вже скоро до школи, то вчитимешся в нього, славний такий чоловік удався.

— Остап із Меланкою не розписувались, правда?

— Хіба ж могли в лісі розписатись? Не було в лісі сільради, жили на віру. Все життя йому затулила Меланка, аж ось коли розписався з нею, ниньки.

— А є такий закон?

— Якби не водився такий закон, то не розписали б.

— Із покійною...

— Для когось покійна, а для Остапа як жива, пам'ятав і пам'ятає, та й село наше не забуло, пам'ятає вся Княжа гора. Отаке весілля, а як на ньому веселитись? Сидять і журяться, Остап сльози втирає.

— Він усе життя втирає сльози. Кому — як, а йому — отак...

Голову в дядька мовби мідним казаном накрито, цей йазан мерехтить на сонці, пускаючи навсібіч гострі блищинки, спробуй лише вдар по казану — ото дзвонитиме!.. А під мідним казаном геть чорна голова, сажею наквацьовано брови, сажею саджено очі, рум'янці — й ті чорні, биті багровими жилками.

— І не дивіться так на мене, дідуню, — сміється, — бо не впізнаєте. Я нетутешній.

— Та бачу, що нетутешній. — Дід Гордій уже почистив наловлену в Дніпрі рибу, тепер попід жабра насилує на шворку. — Нетутешній, так само як я нетамтешній.

— Як ви сказали, дідуню? — Тамтешній гість дістає з кишені блокнот і авторучку, щось записує, причім усмішка, як місячна доріжка з води, не зникає з його лиця, лиш мерехтить. — Скільки вам років, га?

Дід Гордій мовчки насиляє рибу за рибою на шовкову шворку.

— А вашій бабі? — Веселий гість показує на бабу Килину, що між соняхів порається па городі з сапдю. — Скільки років вашій молодиці?

— Молодиці? — й не осміхнеться старий. — Молодиця завжди молода, вона без віку.

— А внукові?

— А який у внука може бути вік? Ніякого.

— То у вас хтось має вік чи без віку? — Чорний дядько, блимаючи казаном-лисиною, показує обіч: — Може, Княжа гора має вік?

— Княжа гора? — перепитує дід Гордій і зводиться з ослона з низкою риби в руках. Чіпляє шнурок до жердки, яка висить під стріхою, і лиш перегода озивається: — Княжа гора без віку.

— Ви знаєте, я з археологічної експедиції, — каже гість. — Копаємо тут і на горі, й під горою... Е-е, дідуню, все має вік — і ви з бабою, і внук ваш, і Княжа гора.

Дід Гордій із величним спокоєм дивиться на внука, що прислухається до розмови, далі переводить очі на Княжу гору, що горбиться, затуляючи крайнебо сьогодні так, як затуляла його і сто, й тисячу, й десять тисяч років тому, як затулятиме крайнебо завтра — й допоки світу. Його чоло застається холодне, як лід, і в словах чується лід.

— А вік мого внука не загадаєш так само, як і вік Княжої гори. Нащо марно міряти? Не виміряєш.

Потім дід Гордій показує нетутешньому чоловіку все, що зібрала їхня хата за довгі роки, й показує комору, й горище, й сіни, а ще погрібник і погріб, а ще стодолу, а ще столярну майстерню, всілякі інструменти, яких ого скільки назбиралось, — і гість на все дивиться з тією мінливою усмішкою, що так схожа на місячну доріжку на воді. Перепитує, щось записує до блокнота, і, либонь, із-поміж усього побаченого тут найдужче його уяву вражає саме дід Гордій, як найдивовижніша старожитність, що вціліла від минулих віків, одломившись од них так, мов осколок од великої брили граніту.

А потім чорного дядька як прив'язало до тієї городьби, що оперізувала садибу. Він то колінкував коло неї в кущах смородини, то зводився на картоплиську, то знову падав на коліна, мало очима не просіюючись у землю.

— Який безпечний народ наш! — наче аж сатаніли губи його від шпарких вигуків. — Яка свідомість у народу — як у безсмертної дитини, що ніколи не подорослішає, не постарішає, не обтяжіє розумом від досвіду!

Щось знаходив на межі, складав до латаної шкіряної торби, яку носив через плече, а коли гай-гай підступив до діда Гордія, то дивився на старого з якимсь таким оторопінням, наче вже ніколи й не порятується від сто-ропіння. Обережно з торби на спориш витрусив поназбирувані знахідки.

— Дідуню, серце ви моє, лиш подивіться, що у вас на межі валяється!

— Ось камінь клином — це сокира! Ось ріг — це все, що зосталось від бойового молота... Ось що зосталось від могили кістяної... Ось гостра стріла... ось від списа...

Чорний чоловік аж бухтів од захвату, аж трусився міцним діжкуватим тілом, брови танцювали над витрішкуватими очима. А поряд із ним дід Гордій стояв так само спокійно, як стояла Княжа гора в діда за плечима.

— Дідуню, це ваш спадок — од пращурів гай-гай із яких століть... Ось тут, на цій садибі, корінь вашого роду, еге?.. Тут дідизна вашого діда, еге?.. І дідизна ще старішого діда, еге?

— Атож, споконвічна дідизна, — згодився дід Гордій. — Тут і народжувались, тут і на той світ переставлялись. Корінь нашого роду з Княжої гори, правда... І я тут знайшовся, ось тільки не в цій хаті, бо хату переставили, як люди стали йти в колгосп... А ось онук уже в новій хаті знайшовся.

Чорний мідноголовий чоловік дав тобі якусь загнуту кісточку і сказав:

— Це рибальський гачок. На цей гачок твої старовинні предки колись ловили рибу в Дніпрі. Спробуй і ти зловити судака чи в'язя.

— Предки ловили, авжеж, — мовив дід. — Бо риба водилась...

Ішла з городу баба Килина з сапою в руці, то гість до неї:

— Бабуню, ось бусинка-пронизка з міді, колись давно-предавно якась ваша родичка загубила, а ви й досі не підібрали. Знайдете решту, бо десь воно ж на цій землі погублено, та й матимете намисто.

— Ай справді намисто, — пильно роздивлялась баба Килина ту знахідку. — Тільки де вже мені їх визбирати? Не до намиста мені. Ось онук виросте й парубкуватиме, нехай для невістки позбирає. Не пропаде в землі, свого долежитьсья.

Дід Гордій подався до хати й скоро повернувся з пузатим шкіряним капшуком.

— Бери, чоловіче добрий!

— Таке багатство! — скрикнув той, вийнявши з капшука цілу пригирщ старовинних монет. — За віщо ж мені такий скарб?

— Може, щось купиш за ці гроші, бо мені не продають. А ти, видать, грамотний і знаєш, де цим грошам дають хід. Бери, нам не шкода. Тут земля така родюча, що виродить і грошей, і всякої всячини.

— Ой родить, ой родить, — проспівала баба Килина, йдучи до хати. — І петрушку з кропом, і гарбузи, і гроші, й череп'я.

Гість, сяючи місячною доріжкою усміху на круглому виду, дивився собі під ноги, наче крізь товщу землі бачив усе те, що таїли її надра. Може, там, у мороці землі, він і Гнідка зараз бачив, бо ж такий у нього погляд гострий, як ніж! І чомусь тобі захотілось, щоб гість не побачив у печері-чернері гнідого коня, еге ж, хай не бачить, там є де заховатись. Бач, усе збирає, все забирає, то він і на Гнідка посягне...

— Яка земля! — прошепотів чорний чоловік. — Ми її всю прочитаємо.

— Читай, ти грамотний, — мовив дід Гордій. — Цієї книжки вистачить не тільки на твій вік, читай, чоловіче добрий. Тільки от нашу Княжу гору читати — й не перечитати, читай, читай...

О, вже й засапався, вже й води просиш, а ще ж і ніг не бив, ото якби побив ноги з бабине, тоді справді захляв би! Ще малий, навчишся колись підкріплятись у всього, що лиш забачиш оком — хай то бузина, вовче лико чи буяхи, бо все живе має силу й ладне своєю силою поділитися з людиною. А мені все за товариша й помічника — хай перстач і звіробій, хай живокіст і собача кропива. Еге ж, бо й кропиви не треба боятись, бо й перед оцим лопухом я кланяюсь, дитино, й ти не погордуй — поклонись. У мене всякого цвіту й коріння, ягід і листя, стебел і кори є на всяку пору року й на всяку хворобу. Ген за отим любистком біліє камінь, пролуцився й мохом поріс, а там і другий камінь біліє, бачиш? Ого, скільки тут поміж трапи лобатого каміння розсипано, світиться потрощеними черепами, й так вони споконвіків тут світяться, вражі голови, так, вражі голови. Це ж тут колись у старовину чуже військо впень побито, голови стято, а земля наша не прийняла в своє лоно костомаччя отих зайд, ось воно й скам'яніло, ось дощі білять-вибілюють їхні мертві голови, а сніги січуть по їхніх лобах, а вітри шмагають, а ворони хтозна-коли й по-видзьобували очі, нема очей. Не бійся, дитино, ці голови не страшні, це така пам'ять Княжої гори. А ось тут також пам'ять, де стіна кам'яна, бачиш? А це наші воїни полягли, тільки, бачиш, земля їх прийняла, вони оцією кам'яною стіною стали, стіна глибоко в гору вросла й високо в небо виросла, там угорі на ній теж квітки цвітуть і дерева зеленіють. Приглянься до цієї стіни, дитино, ось тут приглянься й тут приглянься, бачиш, джерела б'ють? Живі джерела, це душі їхні джерелами ллються, водою запашною й цілющою. Наморився, кажеш, захляв, кажеш, то не полінуйся схилитись і напийся, як рукою зніме твою втому і спрагу. Пий, дитино, пий, сто років житимеш, бо напився з грудей землі на Княжій горі, це тебе Княжа гора наче молоком напоїла з грудей, тепер тобі ніщо не страшне, ніхто не подужає. Запам'ятай цю кам'яну стіну й дорогу запам'ятай, без баби Килини колись навідаєшся до джерел, що білою кров'ю стікають, вони і взимку б'ють, не замерзають, бо душі цих джерел і в морози не крижаніють. Яка пташка нап'ється тут, яка звірина причаститься — і вже не позичати їм сили, та, либонь, нема тут й найдрібнішого створіння, яке б не пораювало біля джерел.

Голоси плюскають, мов ковильний шовк на вітрі плюскає.

— Еге ж, водолази дістали з Дніпра, бо де ж це бачено, щоб таку рибу зловити без водолазів! о. — Примоцували до цієї риби залізні ланцюги...

— Бо на капронову жилку не витягли б, тріснула б капронова жилка!

— Зловили в річці навпроти Княжої гори, Дніпро беріг іще з війни, ще з тих боїв за Княжу гору... Там вир, там нурт не засинає, в тому нурті гай-гай які можуть бути страшні й чудні улови!.. Не тільки човен козацький, а й, дивися, варязький, а то й скіфський зав'язнув у мулі...

Через село повільно суне військова машина-тягач, у кабіні сидять зосереджені солдати в зелених, як молода трава, сорочках, на твердих вилицях у них зернистий піт чи то краплі дніпровської води набубнявіли, а за машиною-тягачем на морозно-блискучих тросах, наче на залізних жилах, повзе тупоносе, виловлене з річкової глибини погрозливе диво, повзе на плескатих гусеницях, погуркуючи, й жерло гармати

хижо дивиться в золотаво-густу синяву дня.

Танк — у баговинні, в мулі, обснований якимсь вузлуватим корінням, обліплений черепашками, поцяткований п'явками — на сяйливих залізних жилках важко пливе сільською дорогою, zostавляючи рвані драбинки слідів у сірій пилуці, танк погрімує траками, жерло гармати похмуро всвердлюється в сонячне бузкове повітря, жерло перевито кількома розквітлими водяними лілеями, либонь, хтось перев'язав іще на Дніпрі, коли танк витягували з води, й тепер лілеї цвітуть на шерехатій іржавій броні, позирають розплющеними та усміхненими очима своїми.

Танк пливе сільською дорогою в живому людському вінку, що сплетений із облич-квіток, і ці обличчя-квітки чо овічі та жіно гі, обличчя-квітки дідів та дітей, а ще його в'яжуть летючі сині ластівки, лелека перелітає через цей ідучий вінок, багряні півні бігають поміж його пелюсток — самі як гарячі пелюстки, й соняхи з-за плотів перехиляються, горнутья до цього вінка, яким наче обвито порятований у Дніпрі танк, на якому вже не побачиш зорі, хоч як видивляйся, бо згоріла зоря не в бою, а згоріла у воді, присвічуючи вдень і вночі риbam та іншій дніпровській живності, перетліло її світло у млисто-беззоряному баговинні.

— Дідуню, а де танкісти?

Дід обличчям кістлявим також цвіте в барвистому вінку, світиться сивою хмарою розмаяного волосся, і дід такий високий, що врівні з танком, який, здається, ось-ось покладе йому на плече своє витягнуте вгору жерло, немовби грізний птах пригорнеться шиєю.

— Танкісти? — перегода запитує, а перед собою дивиться так, немов усе геть-чисто знає про отих танкістів, тільки відповідати не квапиться.

— Їх побило, га? — питаєш, позираючи з острахом на відчинений люк танка.

— Цікаво — й страшно почути відповідь діда-всевіда.

— Танкісти? — знову перепитує, зітхаючи, і його долоня на твоїй голові — наче літепло. — А чом би їх мало побити?

— А танк затонув!.. А війна!..

— Так нема ж їх у танку, бачиш? Значить, порятувались хлопці. Живуть хлопці, як оце ми з тобою. На тракторах роблять, на машинах... Мало де, мало що...

— Діду, ви бачили? Бачили їх? Де роблять на тракторах, де на машинах?

— Мало де!.. Скрізь. Бо їм почот, бо вони фронтовики. — Дід замовкає і додає значуще: — Пісень співають, аякже.

Лілеї білі погойдуються на жерлі, наче згідливо покивують на дідову річ, а танк уже впливає на сільську околицю, й людський вінок довкола нього меншає, збіднівши на багато облич-квіток, проте не бідніє на синіх ластівок, що в'ються-перевиваються у цьому вінку, вже скоро танк пливе у полі, поміж лискучих хвиль пшениці, й гусениці побрязкують, наче долинає з кузні відгомін ковальського молота.

— В музеї поставлять, — каже дід. І дивується: — Таку машинерію — і в музей...

Танк віддаляється — і такий здається несправжній у сонячному зеленому полі, немовби видиво, наче мана, яка має зникнути, вже зникає, збиваючи куряву, танучи в

куряві.

Наче вийшов допотопним мамутом зі свого далекого буття-небуття — й тепер ось повертається назад у своє буття-небуття.

Замислений дід шелестить подихом-вітерцем:

— Царство їм небесне...

А може, лиш причувається тобі на сільській околиці, де піняться пшеничні смарагдові хвилі?..

Чорна птиця ночі вже відлетіла, де-не-де ще видніє розгублене з її крил темне пір'я — чи то тіні в ровах, чи то затінки поза хатами й хлівами; рожева птиця ранку вже простерла крила під небесами, й малинові відблиски від її швидких крил проливаються на село, над яким іще далекими краплями радісних сліз догорає кілька останніх зірок. Поміж садками і в левадах тануть, розсіюються пасма туману, й півні перегукуються клеїтливо-огнистими скриками, що не прочахають у їхніх горлянках, і все відчутнішою дзвінкою Прозорістю сповнюється повітря.

В рожевому сяйві іще невидного сонця Княжа гора чорніє погордо, те рожеве сяйво все потужніше виростає з-за її верхів, падаючи відсвітами на пелюстки білих хмар, що, забарвлені, мовби обертаються на обірвані пелюстки небачених квіток. Навіть летючим птахам передається чар отого рожевого сяйва, зарожевлені птахи видаються легшими, святковішими, несправжнішими.

Мати з бабою Киною йдуть стежкою попереду, несуть на плечах граблі, а в руках вузлики з підобідком, обідом та підвечірком. Ви з дідом Гордієм ступаєте вслід за ними, дід несе косу на плечі, а в торбині через плече — всякий свій косарський надібок. Загорнутий в бабину хустку, ти несеш глечик молока, а тому-то гостро боїшся оступитись чи ненароком ударити глечиком об дерево.

Літнього досвітку ви йдете на Княжу гору.

Йдете на Княжу гору в цю ранню годину не самі, бо зрідка долинають веселі скрики з лісу перед вами, значить, там також сходять на гору, а коли на схилі обернутись і подивитись на село, що розбігається вниз, — теж видніються людські постаті, що поволі простують, наче течуть, із села сюди, на Княжу гору, все вище й вище.

Ось і шатристий дуб із дуплом заввишки з людський зріст, де зовсім недавно довелося перечікувати грозу, коли обвалювались блискавки й громи, а ти сам собі увижився дубом, що закоренився в земну твердь, що піднісся до небесного безмежжя. Обережно заглянув до дупла — й раптом в обличчя вдарило шумом, плюскотом крил, і якась налякана птаха вирвалася звідти на волю, війнувши в очі порохом.

А ось і галява на схилі, всіяна лобатим каміняччям мертвих чужинецьких голів, вони похмурою ватагою сіріють у траві, насиченій духом материнки.

— Ось тут закропимось, — каже баба Килина біля камінної стіни, з якої там і сям дзюркочуть джерела.

Дід Гордій припадає до цівки, баба Килина п'є, ти з матір'ю п'єш, свіжішаючи й дужчаючи душею, а біла кров із каменя ллється, не має впину, бо невичерпна й

невмируща в живих грудях землі.

Від кам'янистої стіни ступили в море молодії горішини, й раптом поміж листя заворушилось грубе гілляччя, саме собою заворушилось, і страх уступив тобі в п'яти, бо таке диво з див побачив, а коли гілляччя ще й посунуло через кущі, шарудячи й шелешаючи, то душа й зовсім обмерла.

— Бач, лось який! — стиха мовив дід Гордій. І лиш по дідовій мові ти застеріг, що це й справді лось подерся через кущі, понісши на голові важкі гіллясті роги, схожі на грубе гілляччя.

— Діду, а це що таке чубате?

Смугаста птаха, вся з жовтих та чорних пер, сяяла рудим чубом, сидючи на сучку осики, а дзьоба мала довгого й тонкого. Ну, не птаха, а цілісіньке тобі свято, що літає, гніздо в'є, пташенят годує.

— Одуд, — сказав дід. — Присів коло свого гнізда.

Трохи далі в дубняку лунав сухий і чіткий перестук: почіплявшись пазурами за стовбури дерев, строкаті дятли знай довбали дзьобами кору, дістаючи з-під неї поживу. Хазяйновито, з дивною розсудливістю вони трудилися, нагадуючи і діда Гордія, і бабу Килину, і матір, які вже коли заходжувалися коло якогось діла, то так пильно, мовби оці строкаті дятли.

І ти всміхнувся своїй думці. А ще всміхнувся від утіхи: мабуть, доріс... мабуть, хоч трохи доріс до Княжої, що тебе ось сьогодні взяли з собою на гору!

Йдучи попереду, мати співала, а баба Килина підспівувала сухим голосом-комишиною:

Чорні птиці, білі птиці,
наче світлі й темні лиця...

Здавалось, що пісня не просто народжується з їхніх грудей, а йде разом із матір'ю та бабою Килиною в одному гурті, й пісня схожа на веселу дівчину, чия голова завітчана польовим вінком, ось тільки не видно цієї дівчини і її вінка, а тільки немов голос її чується, переплітаючись із голосом матері та баби Килини.

То полинуть на чужину,
то повернуть на Україну...

А довкола в хащах лісової зелені їм підспівували птиці, які таки повернулися навесні з чужини й поки що не збирались у далекі краї.

Бо ніде в світах немає
так, як є у ріднім краї...

Тут лісові хащі стали розступатися, ви вступили в море високої трави, що була високими хвилями, й тобі здалось — що з головою потонеш ось у зеленому мерехтливому шумовинні, коли не триматимешся стежки, й уста твої затріпотіли від усміху, що обпалював холодком тривоги, а тривога та народжувалась аж у серці, й від неї все тіло звітрявалось, прагнуло бігу.

Бо липі тутки і радіти,
поки сонця, поки світу...

Й коли нарешті опиняєшся на Княжій горі, то розумієш, що тут, піднебесна, — вона ще більший всесвіт, ніж здається тоді, коли дивишся на неї знизу, від села.

Ген унизу видніє Дніпро, прослав блакитні, повиті тоненьким маревом полотна блакитної води, яким кінця й краю не видно. А полотна води стеляться попід шелюгою на лівому березі, попід очеретами, а за шелюгою й очеретами — зблискують заводи, мерехтять рукави, що гаснуть у заростях густої зелені, темніють гайки та ліски, що розляглись ген-ген по всьому задніпровському безмежжю, повитому де густішими й де рідкі-шими серпанками. Здається, цей задніпровський простір не обмежений обрієм, бо коли зіркіше вдивитись удалечінь — видимий обрій відступає ще далі, він немов одпливає в ранкову сутемряву, яку творять сірий туман по низинах, сині серпанки, біласті випари, їхні непевні кольори творять розмиту, акварельну картину безбережних лугов, над якими — сонце.

Воно ще низьке, ще неправдоподібно велике, а тому що над обрієм — зводиться й летить у височінь швидше, ніж тоді, коли воно вже зведеться у кілька дубів над землею. Здається, сонце полощеться, наче вітрило на морі, й це вітрило напнуто на якомусь невидному кораблі, котрий пливе в небесах десь так далеко, що й не побачиш, ото лиш вітрило й видніє.

Твого села з Княжої гори не видно, сховалось унизу в підніжжі, за верхами дерев, а перед зором простираються великі застигли хвилі землі, що здіймаються де крутішими, де пласкішими горбами, а поміж ними — синіють діброви, порозбігались поля барвистими веретами, що мають чи сивошовковий відблиск пшениць, чи золотаво-жовтий відблиск соняшників, чи темно-зелений відблиск буряків, і, звісно, ще різних відтінків розбуялого зела, що ввійшло в ріст і в силу, що зараз відкривається сонцю з радістю та щирістю. І як задніпровську даль не стиснуто обручем обрію, так і горбаті поля стеляться в безмежжя, яке їм подаровано в цей ранок не тільки сонцем, ай — Княжою горою, бо лиш на такому безмежжі вона вповні й може явити перед тобою свою велич.

І весь цей простір землі немов біжить і стелиться до ніг, бо струмить пружний вітрець, горнучи й горнучи хвилі трав, а ці хвилі трав на Княжій горі збираються у важкуваті зграї, схожі на пташині, що летять низько-низько, ось хотіли б зірватись увись — і не можуть, тому-то й тріпочуть крильми не в небесах, не під самотніми пір'їстими хмарками, а тут ось, на веселих і розчублених верхах Княжої гори.

— Ну, — озивається дід Гордій, і в його примружених очах немов іде якась задумлива, млиста мряка, такі його очі далекі й непроникні. — Славно тут?

Хочеш озватись, та язик німий, мов камінь, — і лиш осміхаєшся у відповідь.

Дід Гордій, стоячи поряд, озирає ті самі нескінченні простори, зморшки на його шкарубкому обличчі здригаються, й ти не сумніваєшся, що дід Гордій бачить таке, що тобі не приступне, не відкривається ні для очей, ні для душі.

— Дідуню, — озиваєшся зрештою. І вмовкаєш, бо не годен вкласти своє зачудоване запитання в слова.

— Ну? — старий долонею гладить твою голову, підохочуючи.

— Дідуню...

Й немає слів, наче пожухли, як весняна розсада в приморозки. Бо якими словами запитаєш про цей світ, скажеш про цей світ, який відкривається наокіл? Жодне слово не вмістить, лиш очі й душа вміщають — і то лиш видимий. А як побачити й відчути світ невидимий, що тоне ген там, за мінливими обріями?

Скільки людей сьогодні зібрали зелені верхи Княжої гори! Над головами перелітають журавлі, і сільський люд із косами та з граблями в руках також схожий на журавлів, і цей люд заходився не коло роботи, а коло якогось веселого й шпаркого танцю тут, де пухкі кили-ми трав, і їхній людський танок дуже схожий на жу-ирвлинний — і дід Гордій із косою в руках зараз у такому танці, і баба Килина з матір'ю, тримаючи в руках

525

граблі, також наче витанцьовують по-пташиному, й лиш ти без діла, але тому, що метушишся поміж косарів, також схожий на малого журавлика. На малого журавлика, який уже оперюється, в якого ростуть і дужчають крила, а вміння літати — вже є, від зачаєного бажання літати аж тремтить у грудях, і ноги трусяться, і руки здригаються.

Від косарів, що танцюють журавлиний танок між кущів та між дзеркал озер, налитих весняними дощами, біжиш із вітром, що по-батьківському помагає, віючи в спину; ластівки в'ються кругом, ледь не черкаючи твого чола; квіти з трави сміються червоними, жовтими та білими очима, які трішки мружаться від бджіл. Стежка в'ється сувоєм невибіленого полотна, що зжужмався в травах, і чи то ноги твої прудкішають, чи то стежка хутчіше несе, тільки ти все стрімкіший і стрімкіший, вибігаєш на найвищу маківку, вищої за яку поблизу немає, і всі косарі позоставались ген унизу, в морі трав, — та й тут зринаєш у височінь!

Та й тут, на маківці Княжої гори, зринаєш душею у височінь і летиш над молодою літньою землею, над легким дніпровським безмежжям, летиш у густій синяві повітря, що забиває подих терпким хмелем, і тобі в цю хвилю польоту за рідного брата хіба що сонце, яке летить назустріч.

Хочеш радісно крикнути — до рідних своїх, до землі, до Дніпра, та давкий крик застряє в горлі.

І який прекрасний політ, коли душа знялась у небо й вільно долає безмежжя, а ти стоїш на маківці Княжої гори, що надійно тримає тебе всією могутністю своїх лісів і джерел, птахів і звірів, грибів і ягід, тримає урочищами й легендами, отими нескінченними підземними печерами, де на шовкових лугах пасеться споконвічне статурний і дужий кінь Гнідко.

З піднесеними руками, з відкинутою головою летиш над білим світом,
летиш над мальовничим довкружжям полів і сіл,
летиш над пісенним безбережжям Дніпра,
летиш поміж птахів, назустріч сонцю,
летиш над косарями, що косять літню квітчасту траву,
летиш над Княжою горою, —

й Княжна гора летить із тобою в небеса, до сонця, в безбережжя часу.